

GODINA 1941.

## I

Tako dakle, valja da pođem po treći put u rat.

Ovaj treći rat, kakav je, kakav će da bude, da li sam dovoljno pripremljen za njega, da li ću ga izdržati, kakvu opremu da ponesem?

Pripreme?

Iz vojnih udžbenika napabirčio sam nekakva saznanja o »četovanju«, shvatio sam to kao nešto drsko, lukavo, nešto što je iziskivalo veliku pokretljivost (ovdje si danas, a sutra, ko zna gdje) i fizičku izdržljivost. Noć i priroda — glavni su saveznici. Iz ruskih romana (»Poraz« od Fadjejeva i »Kako se kalio čelik« od Ostrovskog) osim jedne očaravajuće romantike, doznao sam i to da je narod jedini oslonac partizana, a da je kratkog daha partizanstvo koje bi htjelo da se nametne narodu, odnekud izvana i odozgo. Više samopouzdanja dalo mi je saznanje da iza sebe imam iskustvo jednog, po političkom karakteru sličnog rata. U španskom ratu i u revolucionarnom radu, prije i poslije njega, naslutio sam jedan opštiji, ali dragocjen nauk: da se s poteškoćama valja suočavati otvorenih očiju i da za komunistu nema, ili, »ne smije da bude« bezizlaznih situacija. Srbija i Crna Gora već su plamtjele ustankom, pa jedno znam: ovo je moj rat, moj koliko bijaše i španski, a po svemu sudeći, trebalo bi da bude još više moj.

Blaško Nešković je rekao da ću u odredu morati da zauzmem funkciju političkog komesara. Ponosan sam zbog povjerenja, ali me ta funkcija nimalo ne veseli.

Oprema?

Opet rat u koji polazim bez mundira i oružja, bez ispraćaja i fanfara. Potajno. Na sebi sam imao pristojno građansko odijelo. U koferu: ruksak, planinarsko odijelo, električnu bateriju, aluminijsku porciju, brizgalicu za injekcije i nešto lijekova.

O podnevu sjedoh u voz za Kraljevo. Tek tada me ošinu saznanje koga sve od mojih najbližih ostavih pod okupacijom. Ivanku u petom mjesecu trudnoće,

brata Dušana i sestre Milevu i Danu u Beogradu. A majka, starica u 74. godini, sa mojim bratom Svetozarom osta u Zagrebu na milost i nemilost »novom poretku« koji je tamo zaveden. Majku već drugi put ostavljam. U vozu izdržah navalu tuge. I samoprijekora, jer, evo, ja sad putujem u susret slobodi (rat je već sloboda!), a oni ostadoše da se u vječitoj neizvjesnosti sami snalaze. Ja sam, doduše, najmlađi u porodici, ali moja odgovornost za sve njih kao da bijaše najveća. Ja sam ih svojim revolucionarnim opredjeljenjem izložio patnjama i udarcima možda više nego samog sebe. Za brata Branka, u selu na Kordunu, nisam se bojao — pred njim su isti putevi kao i preda mnom. Ali, ubrzo odagnah od sebe takva raspoloženja. Danas mi je nepojmljivo kako sam to mogao. Nije se u tome izrazila moja lična snaga. Opšta moralna norma je bila u pitanju. Kretanje individue u koloni. Lako je u kolonskom kretanju. U onim vremenima niko od nas nije mislio koga ostavlja za sobom. Nije smio da misli. Sami smo klesali i kovali imperATIVE, sami se dobrovoljno potčinjavali postulatima, a u njima nije smjelo biti pukotine u kojoj bi moglo da se smjesti i zametne sjeme ovakvih raspoloženja. Na taj način, i samo tako, postalo nam je »lako« da se rastajemo od svojih najbližih. Filistri ovo ne razumiju nikako. Oni sude: »Lako je vama komunistima. Vi ste raskrstili s porodicom. Bune i ratovi nisu za nas, vrle građane, muževe i očeve.« Ljudi će i danas reći: »Vi ste se osakatili, vi ste postali manji za jednu ljudsku dimenziju«. Ljudi su možda u pravu. Ali, zar smo mi krivi? Zar samosakaćenje nije bolno?

Ralja me trže i ohrabri. Najprije vijadukt preko koga je voz milio, a putnici u vagonu potihlo komentarisali:

- Napadoše ga onomad, ali ne srušiše.
- Ma ko, bre?
- Ta oni, šumnjaci!

A sa raljske stanice vidjeh uzbrdicu ceste i po njoj jednu četvu Nijemaca kako ubrzanim maršem odmiče nekamo ka Parcanskom visu. Neka, neka! Samo vi hitajte. Imate razloga. Neće vas doteći da stignete svuda.

Ne sjećam se da li u Lapovu ili Kragujevcu, tek negdje tu stajaše voz preko svakog reda dugo, ne znam, da li zbog partizanske akcije koja se one večeri odigrala, ili radi prepunih kompozicija sa njemačkim trupama koje su kuljale ka sjeveru, tek voz je stajao predugo i već sam počeo da se vrpeljim, kad jedna scena učini da odvratim pažnju od samog sebe. Scena: naspram nas stajala je kompozicija s Nijemcima. Nijemci su, dabome, bili jako veseli, a ispod njihova vagona jedan čikica prodavao je novine. Uto Nijemac s vagonskog prozora uzme od prodavca neki ilustrovani list, prelista ga, pa potom upita prodavca: »Wieviel? (koliko). Prodavač odgovori. A Nijemac s prozora zamahne svom snagom i zvizne čikicu ilustrovanim listom po obrazu. »Scheisse!« (sranje). S vagonskih prozora razlegnu se urnebesane smijeh. Ali, sve to nije ništa osobito. Moju pažnju je privuklo ponašanje prodavca. Čovječuljak je ostao pod prozorom, klanjao se i snishodljivo smijao. Nijemca je to još više nerviralo pa je zaurlao: »Geh' doch weg, du serbischer Trottel!« (gubi se, budalo srpska), a prodavač se i dalje klanjao. Nije mogla da ga otjera ni čutura vode koju su mu izlili na glavu. Njemački voz je napokon krenuo i prekinuo ovu scenu jada i očaja

Srbije avgusta 1941. godine, a ja, nemoćan svjedok njen, primio sam u svoju dušu još jedan naboj osvetničke mržnje.

U predvečerje ugledam u daljini planinu Goč. Golemi bedem obrastao šumom. Tamo je moj cilj. Tamo je već oružje. Odande se već vodi pravi rat. Obuzima me radost i nestrpljenje: što prije tamo. Ali mnoge prepreke su još na putu. Zapravo nisam ni slutio s kakvim ću se nezgodnim slučajnostima još susresti.

Voz je stigao u Kraljevo pred sami suton; mnogo je zakasnio. Srbija mu nije dala da na vrijeme stigne. Sa stanice se uputim prema glavnom trgu i odatle ulijevo, jednom od onih ulica što se zrakasto šire od kružnog trga na sve strane. Pomislih: kraljevački Etoile! Ej, da mi je sad još ona pariška gužva u kojoj možeš da se anonimno izgubiš! A ovdje su ulice već puste. Policijski čas već je tu.

Preslišavam posljednji put lozinku i stvorim se pred abadžijskom radnjom — mojom javkom. Skamenio sam se kad sam je našao zatvorenu. Prva stotinka sekunde: radnja je zatvorena. Druga stotinka: u Kraljevu nikad nisam bio niti poznajem ikoga. Treća stotinka: kuda sad? Četvrta: brzo nestati iz puste ulice, bilo kuda. Okrećem se nalijevo krug, pa opet prema trgu. Odlučujem: zatražiću sasvim mirno i normalno kakvu hotelsku sobu.

Na trgu je hotel. Prolazim kroz hotelsku kafanu i gle — svi stolovi pritisnuti Nijemcima koji piju i kartaju se. Pomislih: evo dobra za mene. Ovoliku stražu nisam još imao u životu. Ko će posumnjati u ispravnost takvog putnika koji mirno zahtijeva sobu u hotelu u kojem se baškare Nijemci? Predstavljam se portiru: doktor Radovan Bašić<sup>1</sup> ljekar, putujem u Vrnjačku Banju na liječenje, ostajem u Kraljevu samo jednu noć. Evo moje legitimacije.

Na moje veliko iznenađenje portir mi izdade sobu s jednim krevetom. Da je htio, mogao je da se kratkim postupkom uvjeri u lažnost moje legitimacije.

Noć je protekla mirno. Samo što su tumbale čizme njemačkih vojni ka. Ujutro sam se stvorio pred abadžijskom radnjom. Otvorena!

— Dobro jutro. Prodajem duvan.

— Da li ljubuški?

— Da.

— Pričekaj, druže.

Laknulo mi je. Eto snage naše Partije. Uplovio sam sretno u jedan od hiljadu njenih kanala i kanalića. Širom naše zemlje, na svim njenim granicama, prebacuju se tako iz gradova u gradove ilegalci, partijski rukovodioci, špan ski dobrovoljci, ilegalna štampa i eksplozivi. I sve se to kreće od javke do javke, i dovoljne su samo dvije rečenice pa da se nad ponorom pred koji je stigao putnik, uspostavi čarobni i spasonosni most: Prodajem duvan. Da li je ljubuški?

Za čas se u radnji stvorila crnomanjasta, punačka djevojka. Drugarica Olga (Olga Milutinović, student medicine, komunista i sekretar Komiteta SKOJ-a u ono vrijeme. Strijeljana je u logoru na Banjici 1943. godine). Izvela me preko Ibra u selo Ribnicu. Bila je to već slobodna teritorija.

<sup>1</sup> Kad sam u Beogradu razmišljao kakvo lažno ime treba da odaberem za sebe, sasvim slučajno mi je palo na um ime »Radovan Bašić«. Ta slučajnost je mogla da bude kobna za mene. Naime, Rade Bašić je postojao! I to komunista za kojim je baš u ono vrijeme bila raspisana potjernica. Danas je živ, društvenopolitički radnik.

Olga me povede kroz čitavi lavirint staza i puteljaka, između kućica zaraslih u voćnjake, dok ne stigismo do jedne osamljene kolibe uvrh sela, a podno bagremara. Udosmo, i za stolom zatekosmo trojicu drugova. Pošto me Olga predstavi, drugovi se srdačno rukovaše sa mnom i na licu im zapazih radovanje. Bili su to Dragosav Bogavac, politički sekretar Okružnog komiteta i Gvozden Paunović, organizacioni sekretar OK. Trećeg, imena ne sjećam se. Drugovi su sa zebnjom slušali moj izvještaj o prispjeću u Kraljevo, taman u policijski čas, o mom konaku usred njemačkog zvjerinjaka, jer baš iste noći imala je da bude neka skojevska akcija u samom gradu, pa se moglo lako desiti da upadnem u blokadu. Prešli smo na glavnu stvar. Ne rekoh im kakvu je Blaško dao ocjenu stanja u odredu, jer su mi obziri prema tim ljudima nalagali da saslušam najprije njihove ocjene, ali sam rekao da sam poslat na dužnost političkog komesara odreda. Oni se zглеdaše i očevidno u maloj zabuni, saopštise mi da je Okružni komitet upravo postavio Mira Dragišića, električarskog radnika, za političkog komesara odreda. Koliko god je Bogavcu bilo nelagodno da mi ovo kaže, toliko je meni od toga laknulo. Brzo sam ga oslobodio nelagodnosti rekavši mu da nema šta da brine, jer sam naj srećniji što odred već ima komesara, pa ću tako moći da se vratim svome ljekarskom poslu. »Valjda vam ljekar nije suvišan?! Ostajem, dakle, kod vas kao ljekar odreda, ako me primete! Molim vas samo da o tome obavijestite Pokrajinski komitet Srbije«.

U obostranom veselju smo se potapšali po ramenima i potom navalili na izvrstan kraljevački sir i kajmak.

Utvrđili smo da bih ja mogao krenuti u Goč, u logor, tek sutra, tj. kad kurir bude onamo pošao, a sada, reče Bogavac, ako me interesuje, mogu da učestvujem u njihovom razgovoru. Dabome da sam na to rado pristao. Oni su pretresali aktuelnu situaciju i neposredne zadatke odreda i usput objašnjavali mi kako je odred nastao, još krajem juna, kada je jednoj grupi partijskih aktivista i simpatizera zaprijetilo hapšenje, ovi izbjegoše iz Kraljeva u planinu Goč. Ondje su počeli da žive logorskim životom, mada bez oružja. Povezali su se sa Okružnim komitetom. Malo po malo počelo je pristizati i oružje. Istovremeno je Partija, imajući već od ranije svoja uporišta po selima oko Kraljeva, dala direktivu da se članovi Partije, SKOJ-a i simpatizeri prikupe u borbene grupe — desetine. Tako je na terenu kraljevačkog sreza već u mjesecu julu postojalo nekoliko borbenih grupa: jedna u šumi, u Goču, te više njih u selima oko Ibra i Morave. Ove posljednje bile su čvrsto vezane za teren, održavale su političke sastanke s narodom, evidentirale oružje u rukama simpatizera, a oduzimale ga od nepouzdanih elemenata, pratile rad petokolonaša i si.

Prva veća akcija izvedena je u samom Kraljevu sredinom avgusta, kada je vještim manevrima, koje je organizovao željeznički službenik Blagoje Bogavac, izvučeno nekoliko vagona municije iz fabrike vagona na periferiju grada, gdje su ih sačekali naoružani partizani i masa seljaka, te začas istovarili i municiju raznijeli po selima.

Akcijama svih borbenih grupa rukovodio je neposredno Okružni komitet. Primijetio sam drugovima, da takva praksa, u početku doduše opravdana i neophodna, neće moći dugo potrajati, jer partijski forum neće biti kadar da svuda stigne, a to sada nije ni njegov posao. Neophodno je da se formira jedno

posebno operativno tijelo, jedan vojni štab koji će ćvrstim kurirskim vezama povezati sve grupe i koordinirati njihove akcije. Bogavac mi odgovori da su i oni sami već uvidjeli da je raniji organizacioni odnos između komiteta i partizanskih grupa postao neodrživ i da su već formirali štab odreda i za komandanta postavili Pavla Jakšića, gimnazijskog profesora. Time je ovaj problem, barem u načelu bio riješen.

Bili smo usred razgovora, kad doleti neka žena i povika:  
— Ete ih Nemci!

Drugovi zgrabiše papire sa stola, a ja svoj ruksak, pa svi u šikaru iznad kuće. Posjedimo tu oko pola sata, a Nijemaca nigdje. Pretjerana predostrožnost obavještajaca, ali mislim, bolje je ovako nego drugačije.

Tu noć od 21. na 22. avgust prespavamo mirno, ali za Nijemce ona nije bila mirna. Kad je svanulo, drugovi mi pokazaše na sjeveroistočnoj periferiji Kraljeva visoke dimove od zapaljenih senjaka. Akcija kraljevačkih omladinaca. Tad se sjetih memoara prote Mateje Nenadovića. Prota opisuje kako je jedne noći 1804. godine gledao da gore senjaci kod Valjeva, a na drugoj strani crveni se nebo nad Rudnikom koji su Janko Katić i Crni Đorđe zapalili. Bio je to početak ustanka 1804. Po tome izgleda da svi narodni ustanci počinju spaljivanjem senjaka. Akcija najlakša, a nadaleko vidljiva.

Rijeka Ribnica, što uvire u Ibar niže Kraljeva, nastaje od nekoliko gorskih potoka čija su izvorišta u planinskim masivima Goča i Stolova. Ribnica protiče klisurastom dolinom. U gornjoj polovini toka dopiru šume i pašnjaci sve do samih obala, a u donjoj preovladuje golet. Lomovi krhkog, rekao bih, trulog kamena obrušavaju se niz klisuru ka rijeci. Duž čitave klisure, počev od Kraljeva pa sve do pod bedem planine Goča, vijuga uskotračna šumska željeznica preskačući s jedne obale rijeke na drugu, preko brojnih mostova i propusta. Pruga je dugačka oko 30 km.

Dušan Milišić je kurir kraljevačkog odreda. U njegove ruke me predade Okružni komitet. Izronivši iz sela Ribnice dohvatismo se šumske pruge, pa uza nju pješke sve do »Sedmog kilometra«. Tu ćemo časak počinuti na jednoj livadi, kad uskoro naiđe od Kraljeva malešan voz teško sopćući. Na otvorenim platformama ima nešto putnika; mi uskočismo na jednu praznu platformu i ja se osjetih blaženo. Ali zamalo ugledam mladića, natpristojno obučenog i vidim ga kako stade legitimisati putnike.

— Sta je ovo, Dušane?

— Ništa.

— Kako ništa, kad evo agent legitimise putnike?

— Jeste agent, ali nije švapski nego naš.

— Ma šta kažeš, zar mi imamo već i agente?

— Mora se. Ima svakojakog svijeta, a ovo je naša željeznica i ona vozi kroz našu slobodnu teritoriju. Željeznica još uvijek služi za prebacivanje radnika iz sela Kamenice u Kraljevo, ali praktično mi smo je zaposjeli i imamo punu kontrolu nad njom, služi nam za prijevoz materijala i, evo, ovakvih putnika kao što si ti.

Uto stiže do nas »agent« i zatraži isprave. Pošto se on držao ozbiljno, a i Dušan, dadoh mu legitimaciju doktora Rada Bašića. I ja sam se uozbiljio, nešto uslijed mog starog kompleksa kad stanem pred lice bilo kakve vlasti, a nešto ne hoteći da pred ostalim putnicima pokvarim ozbiljnost ovog trenutka do koje je »agentu«, očevidno, bilo mnogo stalo.

Milišić nas upozna. Preda mnom je, dakle, Đuro Dukić, zvani Bratko, obavještajac i kontraobavještajac kraljevačkog partizanskog odreda. Bosanac porijeklom, prijatna, dubokog glasa i otvorena, dječaćkog, ali naglašeno ozbiljnog lica. Škrt u riječima, već kako to njegovoj funkciji priliči.

A ja se prepustim nekakvoj slatkoj omami.

Ne samo od topline sunca. Ni od ljepote pokošenih livada oko pruge. Omamio me taj prvi susret sa slobodom, našom slobodom: slobodom ne poklonjenom nego izvojevanom, jer, željeznica koja me sad vozi u partizane je izraz, kako bi se to reklo, stvarnog »odnosa snaga« između naših i Nijemaca. Ovdje, u ovim šumama i klisurama jači smo od njih. Od obala Ibra pa na ovamo prostire se' slobodna teritorija — »država«, i ja sad bezbrižno putujem partizanskim vozom, Bratko lovi uhode, Bratko oličenje vlasti koja bdi na kapiji države, Bratko — vlast! Naša država i naša vlast. Lokomotivica stenje, vagončići klopoću, a ja se na platformi razbaškario, pa mi sunce, valjda, udarilo u glavu, te dadoh maha svojoj, kao skojevskoj dijalektici: vidiš, to što sad već imamo (ta željeznica i taj Bratko) to su djelići buduće cjeline, budućeg Svega, to su počeci kraja. Da, u najmanjoj sadašnjoj pojavi treba vizionarski gledati ono Veliko Buduće i ne osvrutati ni lijevo ni desno pa makar to bila ne znam kakva stvarnost. Čak mi se učini kao da drugačije stvarnosti više ni nemamo, kao da smo već pri kraju ostvarenja Velikog Budućeg.

Za ona dva sata vožnje od Sedmog kilometra do Sokolje nije me napuštao ovaj luckasti zanos. Niti ne pomislih koliko patnji i očaja, padova i poraza, lutanja i bauljanja stajaše još pred nama.

Skoro svi putnici siđoše u selu Kamenici, na pola našeg putovanja, a na platformi ostadosmo nas trojica. I još jedan mladić koga Bratko stade pretresati. Našoj vožnji uskoro dođe kraj. Krajnja stanica zove se Sokolja. To je sutjeska čije su strane obrasle gustom, mladom šumom. Tu je utovarna stanica za drvo koje se eksploatiše iz Goča. Preduzimač, zvani Riža, duhovito je riješio pitanje transportovanja drvene mase od mjesta gde se šuma siječe, visoko u planini, pa do pruge u Sokolji: drveno korito, nekoliko kilometara dugačko, sproveo je preko dolina vijaduktima, a kroz brda tunelima, pa je u korito naveo jedan potok. Sad treba samo ubacivati cjepanice u korito i one same putuju do Sokolje brzinom 10 km na sat. Ne znam po čemu se cijeli ovaj uređaj zove »riža«. Da li po vlasniku ili vlasnik po uređaju? U našem odredu se pripovijedalo kako se Časlav Pavlović, zvani Šuster, već postariji drug, hodajući tom našom šumom po pomrčini, otisnuo u »rižu«, pa ga voda ponijela koritom, protisnula kroz tunel i istresla niz vodopad među cjepanice — i ostao živ! Tako se pričalo, a ne znam da li je sve baš istina.

Tek što smo krenuli pješke uza stranu prema Goču, kad nas Bratko zaustavi. Sjedosmo i Bratko nastavi da ispituje našeg saputnika, mladića: šta si,

ko si, odakle si, kuda ćeš, ko te je poslao, koga poznaješ u logoru itd. Mladić lijepo odgovara, navodeći imena svih koje zna i koji bi mogli biti od interesa za ispitivača. Ali sve to Bratku nije dosta, nego opet stade da postavlja ista pitanja ispočetka. Mladić je svojim izgledom odavao građansko porijeklo, čak je i nekako mekoputan, u priličnom kontrastu sa tegobnim ratničkim životom u koji je krenuo. Vidim ja da je dečka počela hvatati zabuna i da bi vrag mogao uzeti šalu, pa prekinuh Bratka:

— Ne davi ga toliko. Nek pođe s nama do logora. Ako izjavljuje da poznaje drugove koji su već u odredu, onda će se tamo njegov slučaj Jako raspraviti.

Tako je i bilo. Pokazalo se da je Bratko sve znao o mladiću i da nije sumnjao u njega, već je samo htio da se preda mnom napravi važan, smatrajući da sam ja nekakav krupni partijski funkcioner. Mislim: eto ti tvoje »vlasti«!

Uzbrdica i sparno poslijepodne učinili su mi se beskrajnim. Ali, evo osvježnja! Na deblu jedne goleme bukve visi prikačena Staljinova fotografija, jedna od onih sa blagočestivim osmijehom. Eh, Josife moj Visarionoviću, kad si ti stigao u ove gudure, onda je Iako nama. Abtreten, odbij Nijemče!

U tome smo već sve gustom šumom prevagnuli preko planinske kose te ispod nas puče vidik niz jednu dolinku obasjanu suncem koje se već priklanjalo zapadu. Od ruba šume vidim pokošene livade, u strmom padanju ka dnu doline, gdje je nova trava narasla, šarena od cvijeća kao u perivoju. Po sredini doline vijuga potok (Gvozdačka reka). Dolina i potok me podsjetiše na moj Simat između Cerika i Maslečkog Gaja, samo je ovdje sve povećano za tri puta. Sad Dušan veli: — Eno, s onu stranu doline, u brdu, u šumi, tamo je logor. Nemamo još ni deset minuta.

Praiskonski mir vladao je u dolini Gvozdačke reke. Svega tri dana su iza mene i ja sam tamo, u Beogradu, ostavio hajke, blokade, zamke, noćne pucnjave, vješala na Terazijama. Pucnjava širom Srbije, spaljeno selo Skela, obznana sa spiskovima strijeljanih. Rat bjesni u Rusiji i hitlerovci su pred Kijevom. A ja ovdje, na cvjetnoj livadi, zagledan u potok i njegovo vječito, nikad nepomućeno trajanje... Na trenutak osjetih se kao bjegunac, kao kradljivac nezasluzenog mira, a potom: Ne! To je samo predah pred skokom, rat će i ovamo doći.

Veliš, Dušane, da smo pod samim logorom. Ako je tako, onda hoću, onda moram da se pred partizanima pokažem umiven i čist. Ljekar sam. Svlačim se do gola i trljam se studenom vodom po zategnutim mišićima. Tjelesno uživam u tome, ali i još nešto: kao da vršim vjerski obred, čišćenje, pokajanje, kao da se pripremam za hodočašće Revoluciji koju naslućujem gore na brdu. Tih dana sam navršavao trideset godina života.

Danas, trideset godina poslije tog kupanja u Gvozdačkom potoku, a već pri kraju svog životnog naukovanja (na čijim ispitima sam više puta, kako vele drugi, i padao i blistao) sve češće me kopka pitanje: nije li »obred u potoku« imao i još nekakav drugačiji, reklo bi se, još dublji smisao? Nešto kao: predstaviti se borcima drukčijim nego što u stvari jesam, da bih spoljašnjim izgledom i primjerom svojim djelovao na njih. Djelovanje na ljude, šta je to? Istina je, ja sam onog trenutka žarko želio da djelujem na njih u ime naših zajedničkih ideala na



način kao: povedi, uvjeri, podupri, ohrabri — učini sve, sve samo da budemo združeni i čvrsti za borbu. Ali, nije li i u tome početnom, a još »čistom« činu, već bila klica budućeg korova, kome se niko, pa ni ja, nisam mogao oduprijeti: klica težnje da se »u ime ideala«, ( a ne jedne više i neprikosnovane pameti) ovlada onima koji su »dolje«, da se navode na »pravu« stazu, zavode, žedni preko vode prevode, okreću, lome i guše?—1 to svoje najbliže, a ne one što stoje na drugoj obali. Ne. U one dane hiljadu devet stotina četrdeset i prve ni u jednom kutku moje svijesti nije bilo ni traga takve težnje. U to sam posve siguran. Pa ako su nekakvi nevidljivi konci, mimo mojih svjesnih htijenja, već i u Gvozdačkom potoku nada mnogom upravljali, ako je »klica« već bila posijana za to ne snosim odgovornost samo ja.

Nismo se dugo penjali i, odjednom — u snopu sunčevih zraka koji su se, već skoro vodoravne, probili između bukovih stabala — ugledah crvenu zastavu. Tu smo, dakle! Tih par koraka, do zastave, ne mogah više da se uspinjem hodom; kao da sam gonjen morao sam trčati. Stadoh zadihan ispod zastave i pozdravih je u stavu mirno, stisnutom pesnicom. Tako, Spanče. Tako i treba da se ponašaš. Na oku si.

Drugovi me opkoliše s pozdravima.

Ne znam sad kuda da se okrenem i šta prije da uradim. Da li da odgovaram na bezbrojna pitanja partizana, da li da ih zapitkujem ili da razgledam logor.

Logor se smjestio na jednoj kosini, dobro prikriven bukovom i četinarskom šumom. Ima jednu strehu od dasaka pod kojom je intendantura, a ostale strehe, pod kojima spavaju borci, napravljene su od granja. To je sve. Vrijeme je još dosta toplo i suvo. Nedaleko je izvor studene vode i, kako rekoše, taj izvor je i bio onaj činilac koji je privukao prvu grupu Kraljevcana da se nasele baš ovdje. U logoru sam zatekao svega desetak partizana. Ostali, oko 40 boraca sa komandantom i komesarom odreda, pošli su onomad u neku akciju oko Kraljeva i treba da se vrate sutra-prekosutra.

Ostalo mi je još malo dnevne svjetlosti da razgledam bližu okolinu logora. Kosa na kojoj smo, okrenuta je prema sjeveru i spušta se ka Gvozdačkoj reci. Par koraka iznad logora je hrbat kose, dosta ogoljen, ustvari proplanak sa koga se pruža ograničen vidik prema zapadu. Tamo, na puškomet daleko, preko jedne jaruge, uzdiže se druga kosa. Čitavi prostor je pod visokom, mješovitom šumom. Pitam drugove, kakvi putevi vode ka ovome mjestu, kako razmještaju straže, da li isturaju patrole. Rekoše da ima samo jedan šumski put i taj dolazi s juga, od sela Gokčanice. Stražarsko mjesto ima samo jedno i to usred logora, a patrole, obično, ne šalju se nikamo. Do Gokčanice ima svega sat hoda.

Vraćam se crvenoj zastavi. Ne da mi mira misao o njenoj ljepoti, njenom smislu i njenoj vrijednosti ovdje u logoru kraljevačkih partizana godine 1941. Kažu da prava ljepota postoji samo kao »zarobljenica«, kada je skrivena duboko u stvarima, ili negdje s »onu stranu« stvari. To je istina. Crvena zastava o kojoj govorim bila je izuzetno lijepa samo zato što je »iza« nje stajalo »nešto«, samo zato što je vijorila baš tu, u logoru kraljevačkih partizana i baš u to vrijeme. Inače, zašto bi nas ona uzbuđivala više nego bilo koja crvena krpica, na bilo kome mjestu i u bilo koje vrijeme? Ali ne treba posjedovati mnogo ciničkog duha pa da

se bilo koja lijepa stvar pretvori u rugobu. Ni crvena zastava ne može da se izbavi od te sudbine: zar i pod njom i u ime njeno, zar neće da se nagomila (tek kasnije ćemo to doznati) premnogo laži, licemjerja, podlosti, gnusobe, nečovještva, tiranije? Kraljevačka zastava, pred kojom smo stajali, uzbuđivala nas je samo zato što se u njoj, baš u njoj, zgušnjavala cjelokupna, mukotrpnost i puna stradanja, prošlost radničke borbe: od Komune do danas, za najviše ideale čovjeka. Kraljevački ljudi koji su onda stajali ispod nje shvatali su je kao svoju najdražu tekovinu koju treba braniti onim oskudnim oružjem, tekovinu (skoro vrhunsku i konačnu!) od koje treba i od koje jedino može da se ide dalje. Niko nije znao, niko nije htio da zna za sva nevjerstva i krivovjerstva koje (i ona!) može itekako da pokriva. Ta kraljevačka zastava u onome vremenu jeste bila istina, jeste bila suština našeg življenja, s onu stranu privida a ne samo privid, kako bi se to danas s nekih strana htjelo tvrditi.

Sutradan je glavnina odreda stigla iz akcije u logor. Bili su jako umorni, ali dobro raspoloženi. Nastade vreva. Ja sam se odmah upoznao sa komandantom i komesarom.

Komandant odreda je Pavle Jakšić, profesor matematike i fizike u kraljevačkoj gimnaziji, inače, moj zemljak, rodom iz Blatuše, kraj Vrginmosta. Pavle je čovjek mojih godina. Lijepo građen i naočit, vojnički otresit i već odjeven u približno vojničkom stilu. Njegovim cjelokupnim ponašanjem dominirala je neprestana dinamika.

Politički komesar Miro Dragišić, elektromehaničar, Crnogorac, bio je prava ali komplementarna suprotnost Pavlu. Omalen ali temeljit, mnogo sporiji u pokretima od Pavla, Miro ima uvijek vremena za razgovor koji vodi odmjereno, epski široko i čistim dinarskim jezikom, gledajući sagovornika raširenih i bezazleno nasmiješenih očiju. Njegovo lice, uopšte, s jače izraženom donjom vilicom i zdravim zubima pri osmijehu, podsjećalo me na lik nekog udarnika sa sovjetske poštanske marke!

Bilo mi je drago da odred ima komandanta i komesara, baš takve, koji daju utisak da znaju šta hoće, jer sam u njima vidio oličenje jednog od najznačajnijih procesa u ustanku: prerastanje amorfne boračke mase u vojnu jedinicu.

Obadvojica su se obradovali mome dolasku. Ranjenika, doduše, još nema, ali će ih biti. Treba se pripremiti. U ovome času odred ima nešto sanitetskog materijala, koji po potrebi i mogućnosti pristiže iz Kraljeva. Materijal ondje prikupljaju partijske organizacije preko simpatizera među ljekarima i apotekarima. Lijekovima je rukovao, liječio i bolesnike previjao Koča Jončić, kraljevački đak. On me upoznao s bolesnicima. Ozbiljnih bolesnika nema. Na dnevnom redu su samo nazebi, uboju poslije marševa i gnojne kraste (impetigo) po nogama.

Posmatram ljude. U većini je to mladi svijet, ali sam zapazio i nekoliko veterana. Po socijalnom porijeklu su pretežno radnici i đaci. Nose najšarolikiju odjeću: većina još u civilnim odijelima, ili u odijelima od seljačkog sukna, ali se viđa već i po koja uniforma: žandarska, vojnička ili oficirska. Ja sam morao da se postaram za neku bolju obuću za sebe, jer u mojim žutim polucipelama, što ih je još prije španskog rata napravio Juraj Šmaguc, postolar iz Mesničke ulice u Zagrebu, zaista neću stići daleko. Srećom, u posljednjoj akciji došlo se do nekih

vojničkih čizama (zvali su ih »artiljerijske«) pa mi ih dadoše. Valja reći da je ta vrst čizama, uz debele vunene čarape, najbolja obuća koju sam oprobao u ratu. Sad sam i ja već naličio na vojnika — partizana: čizme do koljena, pantalone »pumperice«, zelena vindjakna i beretka na glavi. Dobio sam i pištolj, istina, onaj jugoslovenski, »vojnodržavni«, koga je bio glas da nije pogodio ni jednog neprijatelja, jer pred njim redipvno zataji, ali je ranio i usmratio priličan broj svojih saboraca.

Komesar Miro ima za razgovor sa mnom više vremena nego komandant Pavle. Miro je sav zasjao kad je čuo da sam ja »Spanac«, jer je imao brata Petra, koji je poginuo u Španiji i jer je smatrao da je sad Kraljevački odred u velikom preimućstvu, imajući u svojim redovima »iskusnog španskog ratnika«. Brata mu nisam sretao u Španiji, a što se tiče mog ratnog iskustva, velim mu, zajednički ćemo ga sticati ovdje. Ono što sam vidio i naučio u Španiji rado ću predati drugovima, a toga će najviše biti iz oblasti poznavanja ljudi, odnosa među ljudima, organizacije jedinica, ponašanja u borbi i si. Miro je odmah isplanirao seriju mojih predavanja — razgovora o Španiji. Nekoliko sam ih i održao kraj večernjih logorskih vatara, sve dok nas odlazak u sela i u opsadu Kraljeva nije u tome prekinuo. Što se tiče tog »prenošenja španskih iskustava« ovom odred, i u našem ratu uopšte, mogu reći da sam smatrao daleko značajnijim, ako sam uspijevao da se u svakodnevnoj praksi ponašam onako kako to dolikuje jednom »Špancu«, ako sam svojim ratnim iskustvom mogao da doprinesem rješavanju konkretnih poslova. To je, mislim, vrijedilo više od svih mojih javnih predavanja. Komesar Miro je bio prvi koji me je, već tih prvih dana moga boravka među Kraljevčanima, oslovio sa »druže Mediko«.<sup>2</sup> Svi su to ime spontano prihvatili i niko me više nije zvao drukčije. Od tada pa nadalje, mogao sam da zapazim da su se borci u odred, osjećali sigurnije već samo zato što među njima živi i dijeli dobro i zlo jedan »Španac«, a kad bi se zapalo u kakvu zapetljanu situaciju, redovno bi postavili pitanje: A šta o tome misli Mediko? Pažljiv i pun poštovanja odnos prema Mediku, bio je u stvari odnos prema Španiji i prema interbrigadama, o čemu su oni iznenađujuće mnogo znali.

Akcija, zvana »kamidžorska«, iz koje se glavnina odreda upravo vratila, bila je prva veća oružana akcija, a izvedena je noću između 23. i 24. avgusta. Jedan dio boraca, koje su predvodili Pavle i Miro, imao je zadatak da sruši željeznički most na Moravi, kod mjesta Kamidžore, 3 km sjeveroistočno od Kraljeva. Akcija je djelimično uspjela: razoružano je 13 žandara, odbijena je jedna njemačka patrola i ubijen je jedan Nijemac. Razaranje samog mosta nije uspjelo: drveni dijelovi njegove konstrukcije bili su poliveni benzinom i zapaljeni, ali most nije izgorio. Ni eksploziv koji je bio podmetnut nije se aktivirao, jer su štapini bili ovlaženi.

Druga, manja grupa boraca, pod voćstvom zamjenika komandanta odreda Radičevića, imala je zadatak da sruši željeznički most na Ibru, na pruzi Kraljevo — Kruševac. Grupa se sudarila sa stražom i u tome sukobu pogibe naš borac Cvetko Stojanović — Pekar, prva žrtva u odred. Straža bijaše savladana, dva žandara ubijena i tri zarobljena, oružje zaplijenjeno, ali most nije bio srušen. Nepotpuni uspjeh ove akcije pripisan je neumješnosti Radičevića. Inače, obadvije

<sup>2</sup> po španskom »medico« — ljekar

akcije odjeknule su u Kraljevu i širom Pomoravlja. Svijet je osjetio: nešto krupno počelo je da se događa.

Zamjenik komandanta Radičević je kraljevački advokat. On se sa svojim prijateljem Kneževićem, direktorom gimnazije, priključio gočkoj grupi još u junu mjesecu. Obadvojica njih, Radičević i Knežević, ispovijedaju borbu protiv okupatora, ali im nije pravo da komunisti imaju voćstvo u toj borbi. Primijetio sam da se obadvojica drže u logoru nešto po strani od ostalih boraca, teško se sporazumijevaju sa omladinom, a čini mi se da se i odred odnosio s naglašenim nepovjerenjem prema njima. Radičević je žovijalan stariji gospodin s debelom, riđom bradom, a Knežević djeluje mračno, daje utisak zajedljivog neurotika. Obadvojica su uskoro napustili odred i prešli na stranu četnika, ali su se usprotivili izdajničkoj akciji četničkog voćstva i zbog toga izgubili život.

Dnevni život logora tekao je uglavnom na proplanku. Tu je suvo, ima sunca i prostora. Tu su održavani veliki skupovi, sastanci štaba i vojna obuka. Informacije o događajima kod nas i u svijetu sabirane su preko našeg radio-aparata i putem partijskih letaka. Tužne vijesti su tada stizale sa sovjetskog fronta. Značajno je da one nisu ni najmanje nagrízale moral našeg odreda. Jedni su još uvijek mislili: Rusi se povlače, ne što moraju već što hoće, samo zato da bi namamili Hitlera u stupicu. Drugi su stvarali zaključak: Rusima je teško, ali ni Nijemcima nije lako, što bude teže Nijemcima u Rusiji, to je lakše nama ovdje. Umjesto da kukamo što Hitler napreduje, biće bolje da se latimo što prije borbe ovdje: naše akcije i samo akcije su najbolja pomoć Sovjetskom Savezu.

Najdraže su mi bile večeri. Kraj logorske vatre mogao sam da posmatram drugove, njihove komentare o događajima, njihove međusobne odnose, vrline i slabosti. Bio sam iznenađen kako brzo se stvarao kolektivni duh, »duh jedinice«. Nisam primijetio većih antagonizama između radnika i đaka. Radnici, po uzrastu stariji od đaka i razumljivo iskusniji od ovih, zauzimali su pokroviteljski, skoro roditeljski stav prema đackoj omladini: bilo je mladića kojima ni loženje vatre nije išlo od ruke, koji su se teže snalazili u pripremanju ležaja i krova od granja; radnici su ih poučavali. Pojedinačne slućajeve superiornog »intelektualskog« odnosa đaka prema radnicima, kolektiv je odmah uzimao u pretres i osuđivao. U to vrijeme nije bilo težih svađa ni sukoba među ljudima. Osim jednog borca koji je imao nadimak Gorica, a koji je bio asocijalan, sebičan i namćor, svi ostali bili su karakterološki (ako mi je dozvoljeno da upotrebim psihijatrijsku terminologiju) »u granicama normale«. Kraljevćani su uopšte ostali u mom sjećanju kao pitomi i druželjubivi ljudi.

Dušan Milišić, metalski radnik, moj pratilac od Kraljeva do odreda, stalno je na putu. Nećujan je i jedva vidljiv. Dođe, izvijesti i ode. On mi se prićinio kao olićenje proleterske ćestitosti i skromnosti. »Radim za našu stvar«. »Naša stvar« — to je bio sav životni sadržaj i stav Dušana Milišića. Poginuo je 1943. god. kod Kupresa, kao ćlan Sreskog komiteta KP za Kupres.

Jovan Hadzić, zvani Uća-Vanja, mora da je svojom pedagoćkom djelatnoćću obradio već brojne generacije djeće. U prilog tome govore duboke brazde na njegovom licu, a i neke sklonosti koje otkrivaju dugo trajanje njegove profesije: Vanja je na svakom mjestu i u svakoj prilici — ućitelj. Ali, Vanja je izuzetan govornik. Ne voli on da govori o odredu. U odredu se traći »partijski

stil« — kliše, a on, Vanja, ima svoj vlastiti stil govorenja koji je, tako se smatralo, nespojiv sa partijskim. Ali, zato, ako je trebalo govoriti običnom puku, seljacima, tada se štab odreda našao u čudu, te ne imadoše boljeg izbora do li Vanje.

— Ajde, Vanja, govori! Politički je važno.

— Eh, ded ti sada, »politički je važno« — Kad je politički važno, zašto ne govori politički komesar i to. onako po sv.ome: »Drugovi i drugarice, kad je stvorena versajska Jugoslavija«... i Vanja pri tome odglumi kroz nos nekog imaginarnog, ubitačno monotonog govornika. No ipak, Vanju ne treba dugo nagovarati. On već ima uza se dugačak štap, duži od njega samog (a bio je vrlo visok), on se penje na kakvo povišeno mjesto, zabacuje šubaru na potiljak i, držeći se objema rukama za štapinu, otpočinje govor, besprijekornim kraljevačkim naglaskom. Otprilike:

»Ljubezna i draga braćo moja, vrli domaćini i vredne domaćice, deco naša i uzdanico naša i vi mudri starci, svima vama od svega srca donosim pozdravlje.«

Već ovom prvom rečenicom Vanja uspijeva da privuče, zbije i stiša gomilu koja se dotle naokolo muvala i žagorila.

»Velika opasnost se nadvila nad naše srpsko otačastvo... . Od Kosova i od Brankovića nemadosmo takvog jada i srama kao što su Nedić i ostali izdajnici. .. Od Obilića i Karađorđa nemadosmo takvih vitezova kao što su partizani, sinovi vaši, deca ove zemlje. .. Odolismo sultanima i česarima... Odolismo dahijama i aračlijama... S nama je majka Rosija, s nama je rosijski gospodar Veliki Staljin. .. Ne dajte aračlijama u selo. Ne dajte Turcima, hoću reći Nemcima, da nam žito i druga blaga odvlače. Gonite janjičare i domaće uhode i izdajnike Brankoviće... Sve što je čestito, svak u kome srpsko srce kuca, neka pod ovu crvenu zastavu stane... Neka se digne kuka i motika... Junaci sa Cera i Suvobora! Preturili smo strašnu Albaniju i svakojaka zla, pa je majka Srbija opet vaskrsła.«

Tako Vanja veze, ne više od pola sata. Sad nailazi svečani, trogatelni trenutak: Vanja se skrušeno sagiba i hvata grudu zemlje. »Ova sveta gruda čeka osvetnike«.. . Vanja se zagrcne, a svekoliki narod stane da rida.

Poslije Vanjinog govora nije više bilo u pitanju šta će odred ručati! Karlice sira i kajmaka čisto lete iz bačija, od ruke do ruke, sve dok ne stignu do intendanta Zike Cukule. Eto, tako, otprilike, izgledahu Vanjini govori.

Skojevci u odredu nisu propuštali ni jednu priliku da peckaju Vanju zbog njegovog »narodnjačkog zastranjivanja«. Vanja nije mirovao:

— »Ćut'te vi, šiljokurani! Vi ne umete čestito ni gotov letak da pročitate, koji vam Partija pošalje, a kamoli svojom glavom da mislite. Stani ti pred masu, pa da te vidim! Ti misliš da su to gedžovani kojima možeš, tuc-muc, svašta brabonjati. Ne pali to. Ovo je narod, razumeš li ti, narod je to.«

Moje simpatije su bile na Vanjinoj strani.

Vanja je bio tip komunista kakav je u onim vremenima vrijedio koliko deset drugih, amorfnih, bezličnih i nevještih članova Partije. Proživjevši niz godina u selima kao učitelj, sačuvao je u sebi manire, jezik i dušu seljaka i tako stekao jedno dragocjeno preimućstvo nad komunistima koji su odrasli u gradskim sredinama. To preimućstvo je došlo do izražaja u danima ustanka kada je trebalo da se linija Partije prikaže razumljivom najširim masama seljačkog naroda. Jovan

Hadžić\_\_\_\_\_Vanja, narodni učitelj i član Partije, kad bih ga posmatrao onako visokog, sa orlovskim nosom, sa ogromnom crnom šubarom, sa štapinom do u vrh šubare, podsjećao me na pastira ili proroka iz Biblije. Vanja će da pogine na rijeci Tari, juna mjeseca 1943. godine. Ubiše ga četnici.

Rade Vilotijević — Vića imao je nekih crta zajedničkih s Vanjom, ali opet osebujan. Student prava, izgrađen komunist, sačuvao je neke osobine »narodnog čovjeka«, poznao je dobro istoriju i iz nje izvlačio primjere za sadašnjicu, umio da govori blisko narodu, upotrebljavajući izreke narodne mudrosti. Često je govorio: »Volovi trpe jaram, a ne ljudi«. Vića je imao poseban smisao za tihi i strpljivi rad s ljudima, svagda kad je trebalo pokazati mnogo razumijevanja i širokogrudnosti. Baš tih dana, kad sam ja stigao u logor, Vića je izgubio brata, komunistu. Nijemci ga strijeljaše i potom objesiše usred Kraljeva. Ovaj udarac nije ga nimalo omeo, tačnije, mi to nismo mogli da zapazimo. Ostao je tih, a svuda prisutan. Bio je težak tuberkulozni bolesnik, uvijek zažarena lica i amforičnog glasa. Vića je prošao mnoge ratne nedaće, sve dok ga nije stigla ista sudbina sa Vanjom Hadžićem, na Tari 1943. godine.

Pažnju mi je privukao jedan borac, »trećepozivac«, četrdesetih godina, koga su zvali Čoban. Obličje Cvetka Ristića — Čobana nije se moglo razlikovati od brojnih spomenika srpskom vojniku koji su počeli, poslije prvog svjetskog rata, nicati po palankama Srbije. Čoban je seljak — poluproleter, radnik u fabrici vagona, jedva pismen i odmah sam bio načisto da sve to što na njemu izgleda spomenički stilizovano, što bi se na nekom drugom činilo kao ratnička poza — nije ništa drugo nego autentični on, srpski rodoljubivi seljak i da sve to izvire iz njegovog bića, iz njegove odluke i njegove potrebe da ratuje. Čoban je odlučio da ratuje, a rat za njega nije parada ni pustolovina. Zato, sve što je na njemu i u njemu ima svoj red, ratnički red, podređen zakonu rata. Na tome jastrebovom licu, dok puši lulu s dugačkim čibukom, izraz je nekog dubokog spokojstva. Na tome oniskom, sparušenom, žilavom tijelu stoji uredno vojničko odelo i tradicionalan srpski opanak »šiljkan«, na opasaču je teška kragujevačka bomba, fišeklja i bajonet. Čoban je uvijek čist i uredan. Kad god sam, kasnije, sretao bradate, musave, raspojasane i bahate četnike, nakindurene svakovrsnim oružjem, nisam mogao a da pored njih ne stavim lik Čobana. Isti su »narod«, ista su »rasa«, pa opet, kakva suštinska razlika između njih!

Prva moja saznanja o Kraljevačkom odredu i njegovim ljudima djelovala su veoma blagotvorno na mene samog. Već za tih prvih nekoliko dana počeo sam se među Kraljevčanima osjećati kao među davnašnjim poznanicima. To moje sretno osjećanje nisu mogla da pomute ni saznanja o nekim nedostacima u odredu.

Najprije sam zapazio da logor još ne živi »pravim« vojničkim životom. Nema dnevne zapovijesti u kojoj bi bili precizirani svi poslovi za taj dan: vojna obuka, političke informacije, stražarska služba, snabdijevanje. Ovi poslovi bili su, po mojim shvatanjima, i suviše prepušteni trenutnoj volji i inicijativi pojedinaca. Dok je štab konferisao, a to je bivalo svakog dana i po nekoliko časova, dotle su borci bili prepušteni sami sebi. Stanje vojne obučenosti bilo je na vrlo niskom nivou, a to je i razumljivo, jer su većinu boraca sačinjavali omladinci koji još nisu služili ni kadrovski rok u vojsci: na jedva deset boraca dolazio je jedan koji je odslužio vojsku. Mladići se nisu bili srodili ni sa vlastitim oružjem (puška,

bomba, nož), a kamo li da su znali za moć i nemoć neprijateljevog. Odatle su lako nastajala panična stanja u našem logoru. Jedne noći drži stražu mladi borac, zvani Carapan. (Carapane nazivaju ljude oko Trstenika i Kruševca, navodno zato što su, kao siromašni, odlazili u vojsku u čarapama, bez obuće.) Nebom preleti zvijezda padalica, a Carapan opali metak i digne logor na uzbunu:

— Video sam »rakletu« — eve ih Nemci vrše napad!

Logor se jedva smirio od uzbuđenja. Drugi put, Đuro Dukić — Bratko, naš obavještajac, usred bijela dana vidi da neko prolazi šumom kraj logora i povikne iz sve snage: — K oružju! Svi smo skočili i kako tako zauzeli položaj iza bukava, a od neprijatelja ni traga.

Meni se činilo da je najopasnija slabost našeg logora to što nismo isturali patrole. Jedina mjera obezbjeđenja bili su naši ljudi, simpatizeri i obavještajci po selima, a u samom logoru jedan jedini stražar. Sve je to bilo više nego simbolično. Neprijatelj je mogao da nam se neopazice prišulja na 500 metara do samog logora i to iz više pravaca: od Gokčanice, od Brezne, od Sokolje i od Dobre Vode. Veća bezbjednost sa tih pravaca mogla se postići samo patrolama. Sretna okolnost po nas bila je u tome što su Nijemci u Kraljevu, izgleda, potcjenjivali naš odred. Obavještenja do kojih su morali doći, o tome da se u Goču nešto događa i priprema, nisu ih ponukala da pošalju jedno jače izviđačko odijeljenje, pa čak ni jedan izviđački avion.

Ostalo mi je u najdubljem sjećanju da smo tih dana, krajem avgusta i početkom septembra, stračili jako mnogo vremena u konferisanju, ja smatram da je i to bio jedan od neposrednih uzroka pomenutih slabosti. Štab je vječito sjedničio i jednostavno nije stizao da se više okrene ka praktičnim problemima odreda. Moje ondašnje uvjerenje bilo je da su ovakav način rada nametnuli oba sekretara Okružnog komiteta, Bogavac i Paunović, a mi u odredu nismo umjeli da mu se odupremo. U pitanju su bile, dakako, njihove najbolje namjere. Bili su veoma aktivni i predani komunisti: neumorno su krstarili između odreda u Goču, Kraljeva i okolnih sela, obilazeći borbene grupe koje su već narastale u partizanske čete. Obadvojica su imali veoma razvijen osjećaj odgovornosti za uspjeh ustanka na tome području, a glavnu garanciju uspjeha vidjeli su u tome da do sitnica prate razvoj i rad vojne organizacije. Svaki drugi dan je po jedan od njih stizao u Goč i održavao dugačke sjednice. Mislim da je trebalo da se mnogo više bave organizacijom političkog rada na terenu: da prikupljaju simpatizere, da objašnjavaju program naše borbe, da mobilišu nove borce i, pogotovu, da formiraju narodnooslobodilačke odbore po selima koji bi se starali barem za najosnovnije potrebe odreda, u prvom redu za ishranu. Ishrana odreda u to vrijeme, a još više poslije neuspjeha u osvajanju Kraljeva, bila je veoma oskudna, što je razumljivo kad se zna da je odred izvjesno vrijeme živio prilično zatvoren, začauren u šumi, bez življih veza sa selima.

Na sastancima na proplanku više logora raspravljalo je jedno te jedno (da odred treba vojnički organizovati, da treba krenuti u akciju i si.) ali u praksi nikako da krenemo s mrtve tačke. Rekoh, mi u odredu nismo umjeli da se odupremo ovakvom načinu rada. Komandant Pavle, pretpostavljam i pored svoje dinamičnosti i praktičnosti, nije se usudio da kao mladi član Partije, prema kome je, izgleda mi, Okružni komitet imao u početku borbe i neke rezerve —

preuzme punu inicijativu oko unutrašnje organizacije odreda. Vjerovatno je strahovao da bi to moglo biti shvaćeno kao preotimanje inicijative i tim samim političkih prerogativa koji su bili u rukama Komiteta. Politički komesar Miro znao je a i kazivao mi je, da u odnosima između Komiteta i Štaba odreda nešto škripi, ali njegov temperamenat je bio takav da mu pomenuta sjedničenja nisu izgledala suviše jalova. Ja sam već u prvom susretu s drugovima Bogavcem i Paunovićem u Ribnici predložio da bi Štab odreda trebalo što više osamostaliti i učiniti odgovornim za cjelokupni rad na vojnom planu. Obrazlagao sam ovu potrebu i na sastancima u Goču i tražio da pređemo na rješavanje konkretnih pitanja odreda (ustrojstvo po bilo kakvoj vojnoj formaciji, uspostava čvršćeg starješinstva, obuka, što prije krenuti u akcije). Ukazivao sam na slabosti koje me zabrinjavaju, ali sam u svojoj kritici morao da budem obazriv: bio sam još »novi čovjek« u toj sredini i nisam tačno znao u čemu je suština izvjesne zategnutosti između Komiteta i Štaba. Kako se vidi, već u ono zlatno doba drugarstva i otvorene, direktne kritike, moralo se ponekad i pomalo diplomatski uvijati.

Čini mi se da je bitan utjecaj da se ove stvari pokrenu s mrtve tačke izvršio Mirko Tomić — Seljak, član Pokrajinskog komiteta za Srbiju. Mirko je, za moja i ondašnja i današnja shvatanja, bio izuzetan komunist. Bila je to živa vatra, varnica koja je preskakala svaki čas s jednog na drugi kraj ustaničke Srbije. Samo u tome periodu došao je u odred barem dva puta. Kasnije, posljednjih dana oktobra, kada smo zapali u tešku neizvjesnost, došao je još jedanput. Mirko je bio od onih komunista koji je svaku svoju misao obrazlagao s vatrenim zanosom, ali nije bio zanesenjak: u tome pogledu podsjećao me na stare srpske političare — realiste. Bio je nesalomljiv optimista, ali ne samo pomoću praznih riječi. Bio je blizak, ali ne i demagog. Gonio je oportuniste, sporoteče, dremaljivce. Nije trpio partizanski javašluk. »Dosta je bilo ošljarenja« bila je njegova česta opomena.

Koncem avgusta obavljeno je pred Mirkom Tomićem svečano polaganje zakletve.

Konačno je usvojena i organizacija NOP odreda koji je dobio naziv »Jovan Kursula«, po imenu narodnog junaka iz prvog ustanka. Štab odreda: Pavle Jakšić, komandant; Miro Dragišić, politički komesar; Momčilo Petrović — Trša, zamjenik komesara; Gojko Nikoliš, ljekar; Živan Čukulić, intendant. Gočka grupa boraca narasla je u četu i nazvana I četa »Mirka Lukovića«, po imenu kraljevačkog studenta koji je poginuo u decembarskim demonstracijama u Beogradu 1939. godine. Formirane su još četiri čete i nazvane su po njihovim lokalitetima: Čibukovačka, između Ibra i Zapadne Morave, Čukujevačka — na lijevoj obali Zapadne Morave, Kruševička — između Ibra i Ribnice, te Dragosinjačka. Sve čete dobile su komandni kadar, i odsada su se potčinjavale Štabu odreda. Štab je postao odgovoran za cjelokupni život i djelatnost odreda.

Druga odluka je glasila: odred, u stvari njegova 1. četa »Mirko Luković«, mora što prije izići iz šume, pokazati se pred narodom i razviti akcije.

Mislim da je isti dan, poslije zakletve, ispjevana i koračnica — himna Kraljevačkog odreda. Nastala je na osebujan način: Momčilo Petrović — Trša, sjeo je na proplanku s grupom omladinaca — jedan je dodavao stih, drugi je pronalazio pogodniji izraz i, malo po malo, nastade pjesma. Melodija je preuzeta od jedne stare ruske koračnice. Duvачki orkestar Kraljevačkog bataljona 1.



proleterske brigade, sastavljen od bivših vatrogasaca, kasnije, tokom ratnih godina, razglašiće »Kraljevčanku« širom naše zemlje:

Hej, drugovi, složno, smelo  
Napred svi u boj  
Nek zagrmi glas slobode  
Nek odjekne boj.

Nek zahuči šumni Ibar  
Tiha Morava  
Fašistička krv nek prsne  
Plava, prljava.

Mladi srpski rodoljubi  
Javljaju se sad  
Na čelu im borbe znaci  
U očima plam.

Gorda četa hrabrog Mirka  
Ruši fašizam  
Lanci ropstva već pucaju  
Svanuće nam dan.

## II

Ušli smo u mjesec septembar. Noću, ko je bio budan, mogao je slušati s naše planine kako širom Srbije tutnje potmule eksplozije. A mi smo se nekako ustajali. Sve očekujemo: da riješimo još ovo, da organizujemo još ono, pa ćemo onda u akcije.

Najzad je sačinjen detaljan plan za pohod u sela ispod planine — u Pomoravlje. Sedmog septembra je odred, zapravo četa njegova, ostavivši stražu u logoru, sa oko 50 boraca krenuo preko Dobre Vode k.942, Prerova, Kalovitog jelaka — Krnje Jele k.1154 — Paleža k.853 — Detinjeg Groba i Razbojišta, te je posle šestočasovnog marša izbio na Crni Vrh k.829 iznad sela Dragosinjaca. Cijela ta staza vodi kroz staru i gustu šumu. Pavle je čas grabio naprijed, vukući kolonu, čas je zaostajao da nešto ispita ili opomene na začelju. Ni na zastancima nije imao mira. Zadovoljno sam posmatrao tu našu mladu vojsku, koja je čilo odmicala, ostavljajući iza sebe u hladovini šume zapah zdravog ljudskog znoja i zveket oružja i čaturica. Prava »vojna sila«. Tu je, natovaren na konja, i naš glasoviti mitraljez modela »Svarcloze«. Iskopan je iz zemlje, očišćen i podmazan. Klopata taj veteran iz prvog svjetskog rata i svi smo gordi zbog njega. Na probama se uvijek dobro pokazao, ali u okršaju, stane mu kost u grlu. Biće on timaren i nošen preko brda i dolina, a nikakve vajde od njega. I tek što smo se, već u novembru, povukli iz akcija u Kalajdžićevu strugaru, neko će uzeti da barata oko mitraljeza, i ta stara šklopocija bljunuće vatrom i jedan kuršum će prošlišad kroz slabine našeg borca Ašanina. To je bio za našeg vremena jedini podvig našeg slavnog »Svarcloze«.

Na Crnom Vrh u smo zastali i sa proplanka osmatrali Pomoravlje. Bilo je veoma toplo. Ništa se nije ni čulo ni vidjelo osim seoskih kućica utonulih u šiji vike i u plavičastu sumaglicu predjeseni. Koliko smo još bili oprezni i kako su nam veze sa tim terenom bile tanke, dokaz je i to što je sa Crnog Vrh morala biti izaslata patrola do prvog sela da bismo saznali nešto o stanju, i tek potom smo sišli do najgornjih kuća u Dragosinjcima i zalogorovali u košari Dušana Matovića.

U toku svega deset dana, koliko je četa provela na tome terenu, postignuti su rezultati:

Zapaljene su opštinske arhive u selima Vrbi, Ratini, Vranešima, Gračacu i Dragosinjcima. Tako je okupatorska administracija bila lišena jednog od glavnih oslonaca. Privremeno je onesposobljena i željeznička stanica u Podunavcima.

Prikupljeno je desetak pušaka, pronađenih u seljaka koji nisu bili baš uvijek skloni da nam ih predadu. Mi smo se u tim slučajevima predstavljali kao »narodna vojska« (naziv »partizan« nije još bio popularan u narodu) i zahtijevali od vlasnika ili da odmah stupi u borbu protiv okupatora, ili da oružje preda nama. Imali smo strpljenja za dugačka objašnjavanja. Obično se svršavalo na tome da seljak izjavi da još ne može krenuti u borbu, jer još nije obavio ovo, jer treba još da posvršava ono itd... i da će radije nama da preda pušku. Sve te akcije izvedene su noću.

Jedanaestog septembra održava se tradicionalni narodni sabor na mjestu zvanom Savina Voda u Dragosinjcima. Štab je naš odlučio da se čitava četa, pod oružjem, pokaže na tome narodnom slavlju. Već sama pojava 50 naoružanih boraca proizvela je izvanredan politički i psihički učinak. Puško mitraljez »Brno«, jedini koji smo tada imali, postavljen je na rubu ovog lijepog čuvika, odakle se vidi Kraljevo. Kao da smo time htjeli reći narodu: — Ne boj se! Puškomitraljez te štiti od sve njemačke sile, ako bi pokušala nešto iz Kraljeva! Bilo je tu nekoliko stotina ljudi. Govorili su komesar Mirko, Vića, i razumije se, Vanja. Poslije ove manifestacije počele su da kroz sela oko Kraljeva kruže glasine, kako je ta i ta žena, ili onaj i onaj dječak vidio vojsku od nekoliko stotina boraca, a pred njom komandant Pavle — na bijelom konju!

Mislim da je neposredna i najvažnija posljedica ovog našeg djelovanja u Pomoravlju bio susret i dogovor između našeg štaba i vojvode Vula Vukašinića, komandanta Ibarskog četničkog odreda. Do susreta je došlo po želji samog Vula Vukašinića. Bilo je očevidno da četničko vođstvo nije smjelo ostati ravnodušno prema našoj sve većoj aktivnosti. Do tada potpuno pasivno, dajući narodu jedino uspavljujuće parole: »Čekajte, nije još vrijeme«, četničko vođstvo je sada bilo stavljeno pred izbor: ili se priključiti inicijativi partizana, ili izgubiti politički ugled u narodu. Ne treba, naime, zaboraviti da je četništvo — zahvaljujući nekadašnjoj ulozi četnika u minulim ratovima Srbije, što se s vremenom i pomoću propagande pretvorilo u legendu i mit — imalo dublje korijene u duši srpskog seljaka iz kojih su sada, poslije sloma države, nicali nade u četništvo kao glavnog, ako ne i jedinog nosioca oslobodilačke borbe. Zato je bila sasvim pravilna odluka našeg štaba da se Vulov poziv na razgovor prihvati. Ovo tim prije što su podaci govorili da je Vule, kraljevački fotograf, lično pošten

i da je sklon da prihvati jednu patriotsku platformu. Odbijanjem njegovog poziva mi bismo se stavili u politički nepovoljan položaj pred narodom.

Razgovor sa vojvodom Vulom održan je na jednoj skrovitoj livadici podno sela Dragosinjaca. Moglo je to biti oko 12. septembra. S naše strane su učestvovali Pavle, Miro i ja. Nisam siguran da li je bio prisutan i Bogavac, čini mi se da nije. Dakako, iz opreznosti, povelili smo i oružane pratioce. S Vulom, osim naoružanih pratilaca, nije bilo nikog. Razgovor s Vulom vodili su Pavle i Miro, a ja sam samo slušao i bio više zaokupljen pojavom vojvode Vule i cijelom tom sasvim novom situacijom u kojoj smo se našli: nismo više »ilegalni šumnjaci« nego javna, politička i vojna snaga sa kojom, eto, druga jedna politička snaga želi i mora da pregovara. Razumije se, u tome trenutku nisam imao pravu predstavu o tome koliko je ta »druga snaga«, naspram nas, još neodređena, varljiva, i problematična. Vojvoda Vule — čovjek četrdesetih godina, dežmekast, valjkast, nešto podbulih očiju i promukla glasa, pomalo sipljiv — bio je obučen u tradicionalno seljačko odijelo, besprijekorno uredno, ali još uvijek skromno, bez one napirlitanosti raznim »ratničkim« rekvizitima kakvu ćemo nešto kasnije sretati na ostalim četničkim »vojvodama«.

Razgovor je vođen, što bi se na diplomatski način reklo, u prijateljskoj atmosferi. Vule je otpočeo pitanjem naše »saradnje«. On je, veli, za borbu protiv okupatora, i u tome pogledu razilazi se sa Kostom Pećancem i svima ostalima koji su za mir i saradnju s okupatorom. On više ne priznaje Pećanca za četničkog vojvodu. On, Vule, neće nikada izdati naređenje svojim četnicima da se okrenu protiv komunista. Ali da bi borba protiv Nijemaca bila uspješna potrebno je da partizani i četnici saraduju, da imaju jedan plan i da vode borbu na takav način da se narod ne izlaže velikim stradanjima od okupatorskih represalija. Ne smije se pre nagljivati. Naveo je primjere represalija koje su Nijemci počinili po Srbiji i u tome je vidio samo nesreću po srpski narod. Vule nije bio jasan, kakav bi to način borbe trebalo primijeniti.

Uzeo je riječ komandant Pavle. I mi smo, rekao je, za saradnju sa svakim ko hoće odlučno da se bori protiv okupatora. Ne mora svak da se bori baš u našim redovima. Bitno je da se po neprijatelju tuče svim sredstvima i gdje god se stigne. Ne treba Nijemcu dozvoliti da se šteta po našim selima niti da preko svojih slugu izvlači bogatstvo koje mu je potrebno da bi mogao porobljavati ne samo naš nego i druge narode. Ne dati mu nigdje mira. Represalija će biti, ali će ih biti to manje što budemo jedinstveniji i što nas bude više. Dakle, ako četnici žele saradnju s nama, mi to pozdravljamo, ali saradnja znači, kratko rečeno, rat protiv Nijemaca. Svi oni koji tuku Nijemce na bilo koji način — ti saraduju. Druge »saradnje« nema i ne može biti.

Čini mi se da Vule nije ni pokušao da opovrgne Pavlovo izlaganje, iako je iz njegovih prethodnih stavova moglo da se nasluti da on saradnju shvata u tom smislu kao da bi partizani trebalo da se prilagode četničkoj taktici čekanja i odlaganja otvorenih sukoba sa Nijemcima, a ne obratno. Po njegovom mišljenju, trebalo je najprije izvršiti sve pripreme (sačiniti mobilizacijske spiskove, nabaviti oružje, mobilisati »obveznike« itd.), pa tek onda stupiti u otvorenu borbu. Na kraju razgovora Vule je ipak izjavio da će tih dana otpočeti sa mobilizacijom u

svoj Ibarski četnički odreci. Mi smo tu odluku pozdravili, izražavajući istovremeno nadu da će njegov odred odmah otpočeti i sa akcijama.

Poslije rastanka s Vulom svi smo jednodušno ocijenili da je ovo događaj od prvorazredne važnosti, jer on svjedoči da su akcije našeg odreda već ušle u takvu fazu kad počinju pokretati za sobom šire seljačke mase. Nije u ovom trenutku najvažnije što te mase rade pristaju da stupe u Vulov, a ne u naš odred. Bitno je da su se pokrenule. Sad je najvažnije da stupe i u otvorenu borbu s Nijemcima. Mi smo vjerovali u takvu mogućnost.

Nakon toga susreta počinju događaji da dobijaju na značenju i ubrzanju.

Oko 13. septembra stigao je u naš odred Ročko Colaković, u svojstvu člana i delegata Glavnog štaba partizanskih odreda Srbije. Izenadio sam se i još više obradovao kad sam u Ročku prepoznao »druga Pavlovića« iz Španije. Iskreno sam mu zahvalio što je ispunio obećanje koje mi je dao tamo, u Albaceti. Moja majka u Zagrebu zaista je primila malu pomoć, što je imalo više moralni, a ne materijalni značaj, no o tome se baš i radilo. Mislim da je Ročko ostao kod nas, u Dragosinjcima, najmanje dva dana. Ročka smo upoznali sa stanjem u odred, a i on sam je iz neposrednih razgovora sa borcima mogao da stekne svoj sud o nama. Izgleda da je bio zadovoljan. S druge strane, iz njegovih usta čuli smo vrlo ohrabrujuće podatke o razmahu oružane borbe u Srbiji.

Oko 15. septembra ispratismo Ročka i Pavla na daleki put. Oni treba da se prebace preko Morave i da od mjesta do mjesta, većinom ilegalno, stignu u selo Dulene, kod Kragujevca, gdje se održava savjetovanje svih komandanata partizanskih odreda sa članovima Glavnog štaba Srbije.

Mi smo se zadržali u Dragosinjcima još dan-dva i, potom smo po direktivi koju nam je ostavio Pavle, krenuli preko Crnog Vrha i Krnje Jele u glavni naš logor u Goču. Usput nas je uhvatila mrkla noć i velika kiša. Ne mogavši po gustoj pomrčini i blatu dalje napredovati, zaustavimo se negdje u Kalovitom Jelaku. Bijaše to nekakva udolina usred prašume u koju se potocima slijevala voda sa svih strana, ali nije bilo više snage za dalje. Sabili smo se u gomilu, pokrili se ćebadima, ali kiša neumoljivo probija i curi niz leđa. Hrabrim mladiće kojima je ovo valjda prvi neugodan doživljaj s prirodom i »tješim« ih da je to samo početak, a da će ratovanje tek donijeti svakojakih iskušenja. U to se nađe neki čarobnjak čija ruka uspije da u tome zlu od vodene stihije — upali vatru! Spasonosna vatra! Tokom čitavog rata su moje najveće divljenje izazivali ljudi koji su usred noći i potopa uspijevali da podignu prvu vatricu. Vatra je život, raspoloženje, moral. Tako i ovaj put, od prve iskre podigli smo golemu vatru, jer drva bijaše u izobilju, i nju više nije mogla da uguši nikakva kiša.

Te teške i besane noći u Kalovitom Jelaku imao sam dosta vremena da razmišljam o svemu što smo doživjeli za ovih desetak dana pohoda u Pomoravije. Borci su stekli prva iskustva o tome kako valja da se kreću noću, kako i zašto se šalju patrole, kako se štiti neka seoska kuća u kojoj se vrši akcija. Borci su stekli i fizičku otpornost. Odred se popunio novim dobrovoljcima. Ali, od svega mi se činilo najvažnije to što smo, mislim, ostavili iza sebe najbolji mogući utisak u narodu. Kako? Ne velikim gestovima, ne zvučnim parolama, već sitnim i naoko beznačajnim ponašanjem. Tek što smo bili stigli u

Pomoravlje, nastupile su česte kiše. Akcije su nas primorale da se po čitavu noć krećemo kroz blatišta, preskačući »vrzine« i plotove; to je neobično zamorno. I tek u zoru vraćali bismo se ka logoru, gladni i premoreni. Prolazimo ispod šljiva, povijenih do zemlje od obilna roda. Zaustavljamo se tako pred nečijom kućom i borac pita domaćina, da li možemo ubrati koju šljivu. Domaćin gleda zabezegnuto:

— Nisam još video vojske koja pita za odobrenje da bi ubrala šljivu.

Ovakvo ponašanje partizana prema imovini seljakovoj postalo je nepisani zakon. Još veće čuđenje seljaka izazvalo je i naše odbijanje da pijemo ponuđenu rakiju. Seljak bi odmah pravio upoređenje:

— Pa četnici samo traže, moraš da im izneseš rakiju, a vi nećete da uzmete ni ponuđenu.

Ovakva upoređenja bilo nam je drago čuti i od tada smo, u pogledu alkohola, postali još strožiji prema samima sebi. Svaki borac je osjetio da se srpske rakije preko te nesretne rakije bije jedna politička bitka sa četnicima.

Tako sam mislio. Činilo mi se da stvari stoje upravo tako, da nam je sudbina odredila da se, uprkos sumnjama i iskušenjima koja nas mogu zavesti i na druge puteve, moramo ponašati baš tako i nikako drukčije.

Iskušenja?

Vojvoda Vule:

Nije li ovaj sporazum samo njegov uspjeh, a ne i naš? Ne želi li on jedino da nas smiri, smekša, uspava (»Ta nemojte, braćo, da upropastimo narod«) pa da iz sporazuma izvuče kajmak za sebe? »Eto, i partizani su prišli k meni, svi sad pod moj barjak«

I ta naša dragosinjačka askeza. Sagibasmo glave ispod njihovih šljiva, da ne bi koju otresli, da ne bi, zaboga, oštetili domaćina. Da, on nam se isčuđava i divi, ali nas pušta da pored kuće promičemo gladni. Da li mi zaista imamo neku cijenu u njegovoj tablici vrijednosti? Ili tu cijenu daje četniku kad promuklo rikne:

— Ajde kolji ovcu! Kazan pristavljaj!

A mi se sad lomamo kroz prašume Crnog vrha, Razbojišta, Paleža, Detinjeg groba (sve nekakvi zloslutni nazivi) i naša momčad drhti na kiši, stiskajući se u gomilu kao pokisla pilad ispod kvočke i ni jednome od njih nije pokucala na vrata svijesti otrovna misao: čemu?

Ali, ima li za sve te Korčaginice, Arteme, Deve, Pajtine, Trše, Kolje, Suce, Čarapane, Zavrzane, Pavke, Pege, Silje, što u ovoj noći širom Srbije batrgaju blatištima, ima li za njih ikakvog drugog ljudskog izlaza, ikakve druge mogućnosti ljudskog opstanka osim da se grčevito drže svoje jednostavne, čiste i naivne vjere, vjere koja je biološki posve anti egzistencijalna? Čim pitaš, čim razmišljaš, onda možeš početi i da sumnjaš, a kad počneš sumnjati, onda više nisi ni čist ni čvrst. Zato su naivni uvijek veliki. Pogotovu kad poginu — ostaju trajno veliki! Smrt im nije dala da se opamete, tj. da postanu obični, mali, sebični ljudi, puzavci i pakosnici. Savremeni cinici i filistri neka se zadovoljno osmjehuju.

U gočkom logoru, za vrijeme našeg pohoda u Pomoravlje, nije bilo nikakvih značajnih događaja. Četa se razmjestila na zasluženi odmor. U neko doba stiže i komandant Pavle sa savjetovanja u Dulenima. Sretno je s Ročkom proputovao, ali su na savjetovanje zakasnili. Ipak, doznao je sve što se tamo pretresalo i zaključilo. Sve dobre vijesti: ustanak u Srbiji rasplamsava se; u sjeverozapadnoj Srbiji, između Drine i Save, oslobođeni su Loznica, Koviljača i Krupanj, pa je već stvorena i slobodna teritorija; zadatak je svih partizanskih odreda da pojačaju svoje akcije, da oslobađaju naselja i stvaraju slobodne teritorije; odredi treba da se što čvršće između sebe povezuju, da usklađuju akcije; poseban zadatak je da se obrazuje narodna vlast u svim mjestima.

Pavlov izvještaj saslušali smo s velikim uzbuđenjem. Iza svake njegove riječi izbijala je samouvjerenost i njemu svojstven poklič: brže, brže! Od toga dana logor je počeo da živi kao u groznici. Počela je intenzivna vojna obuka. Miner Vlajko uzeo je da eksperimentiše avionskim bombama: jednu je montirao uza smreku i eksplozija je presjekla stablo kao vrpcu. Urnebesno oduševljenje ovim uspjehom.

Logor na kosi u Gvozdacu pokazao nam se preuzak i nepodesan za prihvatanje novih boraca koji su danomice pristizali iz Kraljeva, pa smo s jednim dijelom ljudstva sišli u prazne šumarske barake na Gvozdačkoj reci. Bio je to udoban smještaj, siguran od svakog nevremena, ali mi se taktički nije dopadao. U rupi smo, podesnoj za opkoljavanje. Zato sam insistirao da se oko logora iskopaju rovovi, što je i učinjeno. Tako smo od tada imali gornji i donji logor.

U mome ljekarskom radu nije bilo nikakvih osobitosti: i dalje sam imao posla sa ubojima na nogama i gnojnim krastama. Jedino me malo zabrinjavalo što se pokazala nekolicina iscrpljenih drugova. A i vašljivost! Drugovi su poslušali moje preporuke i redovno iskuvavali rublje. Postavilo se pitanje: šta ćemo s ranjenicima, kad ih bude bilo, pogotovo za slučaj da budemo morali na ovome terenu zimovati. Odlučeno je da se u gornjem logoru gradi posebna baraka za bolnicu. Zgrada je započeta i to od neotesanih jelovih oblica: stigli smo do pod krov i na tome se stalo 10. oktobra kada smo svi pošli u opsadu Kraljeva. Do završetka ove bolnice nije nikada ni došlo, ali njeno kućište može da se nazre i danas.

te dane odred je izveo jednu veoma uspješnu manifestaciju. Trebalo je da prisustvujemo svečanosti polaganja zakletve Vulovih četnika u selu Kamenici. Krenuli smo preko sela Brezne. Brezna se savila poput gnijezda u jednom planinskom amfiteatru; kada smo naišli odozgo, na njegov rub, selo je najprije čulo glas vojničke trube. Sve živo je pohrlilo iz kuća. A mi smo — u koloni po jedan, u rastojanju od po pet koraka (samo da bi nas izgledalo što više!) — vrlo ponosno, kao da smo kakva golema ordija, silazili niz puteljke, dok je Velebit neprestano duvao u trubu, s toliko sile da su mu vratne žile imale popucati.

Svečanost u Kamenici održana je na jednom ćuviku. Bio je sunčan, prozračan dan i bilo je zaista teško da se priguši uzbuđenje od pogleda na dvije vojske, postrojene jednu naspram druge, koje su se zaklinjale da će zajednički goniti okupatora iz zemlje. Vule je prikupio oko 150 četnika, većim dijelom nenaoružanih. U ime četnika govorio je »najlijeviji« među njima, uča Miloš Simić, a u ime partizana »najdesniji«, uča Vanja. Razumije se, i ovog puta smo se

naslušali o Milošu Obiliću, Vuku Brankoviću, o carstvu nebeskom i carstvu zemaljskom, o Kosovu i Albaniji. Toga dana je »bratska saradnja« između nas i četnika dosegla najviši dometa. Na prijedlog uče Sirmica ugovoreno je da se obrazuje zajednička intendantura. U nas je to dovelo do vrtoglavog skoka kalorija. Bio je to prvi rezultat dogovora između nas i vojvode Vula u Dragosinjcima.

U vazduhu se osjećao dah opšteg narodnog ustanka.

Jednog sunčanog popodneva, posljednjih dana septembra, nastade u logoru velika uzbuna. Iz šume, od pravca Sokolje, začula se nekakva muzika: trube i bubanj nadglasavali su ostale instrumente i svi smo zaključili da to može biti samo njemačka vojna muzika koja prati vojsku u napadu. Zamalo, umjesto njemačkog streljačkog stroja ukazaše se muzikanti u plavim uniformama i sa blistavim duvačkim instrumentima. Bili su to slavni kraljevački vatrogasci. Donijeli su odluku da kolektivno odu u partizane, pa im je uspelo da uz svirku pređu ibarski most, pored stražara. Neki čak kažu da je njemački vojnik zauzeo stav »na pozdrav«.

I pored svih poslova nisam propuštao ni jedan trenutak da sa našeg logorskog proplanka posmatram nepregledne šume, sada već u jesenskom ruhu, čije je crvenilo, u kontrastu sa zelenim smrekama, imalo mnogo simbolike. Potmule eksplozije naokolo po Srbiji čuju se sada sve češće, i noću i danju. Pavle je iz Dulena donio neki bilten u kome s uzbuđenjem pročitah o Drvaru koji je oslobođen, o borbama na Kordunu, o selima koja su ondje oslobođena, o tome kako ustaše vrše neku ofanzivu protiv ustanika i kako se »Sjениčak još drži«.

Posljednjih dana septembra je odred (Gočka četa) krenuo u akciju u dolinu Ibra. Ne znam zašto sam ja morao da ostanem u logoru i da ne budem učesnik ove akcije koja je donijela izvanredne rezultate. Naši su oslobodili varošicu Ušće, noću od 29. na 30. septembar. Pavlova inicijativa i smjelost, koja se grančila sa drskošću, snalažljivost i hrabrost svih boraca, izrazile su se u akciji na Ušće do te mjere da je borba sa njemačkom posadom bila kratka.

Nismo imali gubitaka, a 6 njemačkih vojnika prisiljeno je na predaju. Predalo se i 9 žandara. Zaplijenjeno je 15 pušaka i jedan puškomitraljez. Istovremeno su pomoću avionskih bombi srušeni veliki željeznički most preko Ibra i drumski most preko Gokčanice. Improvizovani oklopni voz, poslat iz Kraljeva u pomoć Ušću, bio je odbijen i potom napadnut od Cibukovačke čete. Posada voza imala je velike gubitke. Uspjehu je mnogo doprinio i borac Blagoje Bogavac, bivši željeznički službenik, koji je svjetlosnim signalima prevario posadu voza. Saobraćaj ibarskom klisurom bio je za Nijemce potpuno prekinut u dužini od 60 km. To je primoralo Nijemce da napuste garnizon u Raškoj, tako da je 3. oktobra i Raška pala u ruke Kopaoničkog partizanskog odreda. Oslobođeni su i rudnik Boljevac i Jošanička Banja. Konačni rezultat svih tih akcija bilo je stvaranje nove slobodne teritorije koja se protezala od Bogutovačke Banje pa sve do Kosovske Mitrovice.

Pošto je u Ušću osnovana nova partizanska četa, koja je preuzela održavanje poretka, odred se vratio u Goč. Povratak odreda kroz sela Međurečje, Predole i Gokčanicu bio je trijumfalan. Narod se sletio da vidi po prvi put zarobljene Nijemce. U Gokčanici, koja je i dotad bila sklona partizanima, pomažući nas u

hrani Vanja je narodu održao govor kako je on već umio. Ovaj put nije se sve završilo samo na suzama i karlicama mleka. Učinak Vanjine besjede bio je sada mnogo ozbiljniji: s odredom je krenulo desetak mladića Gokčaničana! Kad je vojska stigla u logor, nisam znao kud da se okrenem i šta najprije da pitam: ima li ranjenika, kakvog ima plijena; ili da se brinem za smještaj zarobljenika, ili dobrovoljaca iz Gokčanice. Za Nijemce smo ispraznili posebnu baraku u donjem logoru. Odmah sam proveo anketu, ko su i šta su. Skoro svi su radnici!

Mladi Gokčaničani bijahu, što bi se reklo, izvanredan ljudski materijal. Stasiti i nabijeni muskulaturom kao grmalji, kao mečani, obučeni u nova, sukna, rutava odijela, ovi gorštaci su obećavali da postanu pravi ratnici, recimo tobdžije, bez takmaca. Kad, gle, iznenađenja! Jutro osvanulo, a od Gokčaničanina ostao samo jedan. Ostali zdimili. Na to skojevci, kao ose, napadoše jadnog Vanju:

— Eto ti tvojih patriotskih govora, eto tvoje mobilizacije.

— Nije ni čudo. Ja sam svoje obavio, a vi ste ih smjestili u kujnu da spavaju na goloj zemlji i niko riječi s njima da porazgovori. Ni ja ne bih ostao da sam na njihovom mjestu — odvrati Vanja. Imao je pravo.

Stizale su nam vijesti sve ljepše i sve značajnije. Još 24. septembra partizani su ušli u Užice, a 1. oktobra oslobođen je Cačak, tu, na domaku naše teritorije. Partizanski odredi naglo narastaju. Sada, koliko mi znamo, u našim rukama su varoši: Krupanj, Bajina Bašta, Užice, Cačak, Požega, Ušće i Raška.

Na redu je Kraljevo!

Niko od nas nije znao kako ćemo ga napasti, ne vjerujem da je iko razmišljao da li se uopšte može osvojiti taj grad, zaštićen rijekama i branjen jakim garnizonom. Jednostavno: kad je sve tako dobro krenulo u Srbiji, onda i Kraljevo mora da bude napadnuto i oslobođeno.

Morali smo da ubrzamo naše pripreme. Ja sam održao kratki kurs prve pomoći. Kursisti su bili: Katica Katić, radnica, Milka Trailović, učenica, Zorica I, Zorica II, »Španjolka« i Zaga. Pripremio sam svoj »španski metod« obuke: što manje pričanja, što više manuelnog rada. Bolničarke su uvježbavale da postavljaju zavoje tako što bi im zavezao oči maramom, kao da rade u gustom pomrčini. Napravili smo i ratnu igru: pod tučom šljunka one su morale, pužući da se privlače do ranjenika, da ga izvuku u najbliži zaklon i da mu pruže prvu pomoć. Sve bolničarke raspoređene su po četama. Za odredsko previjalište zadržao sam Sašu Petrovića, studenta medicine, koji se istakao bistrinom, manuelnom spretnošću i voljom da radi u sanitetu. Za konjovoca sam uzeo onog Gokčanca, jedinog koji je ostao s nama. Dušan Petrović — Tišler napravio je, po mome nacrtu, dva sanduka za sanitetski materijal. Sanduk je imao i ladice koje se moglo otvarati i onda kada su sanduci bili natovareni na konju. Sanitetskog materijala smo imali dovoljno.

U međuvremenu dobili smo i prinovu u njemačkim zarobljenicima. Naša dragosinjačka četa sukobila se sa Nijemcima ispred skladišta municije u Jovovcu, pred samim Kraljevom. Dva Nijemca su ubijena, dva zarobljena i dovedena u logor. Zaplijenjen je jedan puškomitraljez, jedna mašinka, pet pušaka i dva sanduka municije. Oba Nijemca su iz Sudeta. Tako ih sad imamo osam. Pavle i



ja, dobro vladajući njemačkim jezikom, smatrali smo se obavezni da pred zarobljenicima demonstriramo našu humanost prema njima, a to se ogledalo u dobroj ishrani i u ljudskom ophođenju. Šta više, nas dvojica smo svakog dana ugrabili po koji trenutak da Nijemce i »politički obrađujemo«! Cilj nam je bio da im dokažemo kako smo mi internacionalisti koji se ne bore protiv Nijemaca i Njemačke, nego protiv Hitlera i nacizma koji guraju njemačku naciju u propast. Pavlova najoštrija misao:

— Vi, Nijemci, možete zahvaliti samo komunistima, ako i jedan od vas iz ovog tata pretekne živ. Vi ste izazvali protiv sebe mržnju i osvetu svih naroda Evrope i vi ćete biti samljeveni i uništeni kao nacija, ako se ne okrenete protiv Hitlera. Šta radite u ovoj zemlji, ko vas je zvao ovamo? Ovdje vas čeka samo propast.

I tako, u tome smislu smo im govorili i mi smo bili potpuno uvjereni da ćemo ih obrlatiti na našu stranu! A oni su za vrijeme naših tirada tupo gledali u svoje ruke koje su čistile puščanu municiju, nedavno iskopanu iz zemlje. Teži posao, zaboga, nismo im htjeli davati.

Da, umalo zaboravih kazati. Pošto je Dragosinjačka četa, pod komandom Radovana Pavlovića — Jevrema, onako uspješno izvela napad na magacine u Jovovcu, Nijemci su učinili ispad iz Kraljeva i spalili nekoliko kuća u Ribnici. Strijeljali su iz mitraljeza nasumice. Istog dana popodne javiše mi da je u Breznu donijeto od Kraljeva jedno dijete, teško ranjeno. Potekoh na konju u Breznu i u domu čestitog domaćina Ljube Ponorca, što mu kuća stoji pokraj onog velikog bora, usamljena uvrh Brezne, zatekoh djevojčicu od 5 godina čiji grudni koš bijaše prostrijeljen s desne strane, pri dnu. Uslijed otvorenog pneumotoraksa dijete je teško disalo, ali nije plakalo, gledalo je nepomično u mene. Zatvorio sam obje rane debljim slojevima gaze i leukoplastom — to je sve što sam mogao učiniti. Idućih dana se razvio empijem (gnojenje u plućnoj maramici) i dijete je, kako su mi poslije rata rekli, umrlo poslije 3 nedelje. Djevojčica se zvala Milena, ćerka Miladina Bankovića iz Ribnice.

Eto, dok su Nijemci palili naša sela i strijeljali djecu, dotle smo mi njima držali političke časove. Ne velim, doduše, da je trebalo drukčije postupati s njima. Oni su morali da čine zlodjela, a mi smo morali da s njima postupamo humano i to u ime nas samih, u interesu našeg morala i vlastite moralne nadmoćnosti nad njima, u cilju vlastitog samoodržavanja.

S našeg terena stizale su vijesti o sve intenzivnijim akcijama partizana. Oštećen je drumski most preko Ribnice na putu Kraljevo — Vrnjci. Dignut je u vazduh željeznički most preko Ribnice, na našoj pruzi ka Sokolji. Najsmjelije i najuspješnije akcije izvodila je u to vreme, tj. prvih dana oktobra, Čibukovačka četa. Karakteristika njenih dejstava bila je drskost i munjevita pokretljivost. U jednom danu: ruše željeznički most kod Bogutovca i napadaju stražu kod magacina u Lopatnici. U jednom danu: plijene lokomotivu i pokretnu radionicu, poslatu radi popravke pruge oštećene prethodnog dana, demoliraju željezničku stanicu Mataruge i survaju oklopni voz u Ibar. U jednom danu: obračunavaju se s Nijemcima u bogutovačkom tunelu, potom se prebacuju čak na cestu Kraljevo — Cačak i napadaju Nijemce kod Mrsaća. U jednom danu: sačekuju motocikliste kod sela Jarčujka (18 mrtvih!) i ruše most na Musinoj Reci. Ti momci iz sela

Ćibukovca, čija se hrabrost takmičila s njihovom maštovitošću, pokazali su obrazac partizanske taktike. Golemi učinak koji su oni dali, nanijevši Nijemcima gubitke u živoj sili i materijalu, u velikoj je nesrazmjeri s njihovom brojčanom snagom. Hrabrost, pokretljivost i stalna inicijativa bile su presudne.

Njemački garnizon u Kraljevu se zabrinuo. O tome svjedoče sve češći ispadi iz grada, sve brutalnije odmazde. Još u septembru su počeli da pale sela. U Samailima 50 kuća. Potom u Žiči, Ribnici, Jarčujku, Vrbi...

### III

Ocjenjujući situaciju, štab odreda je zaključio da čitava dinamika pojedinačnih akcija govori da će ustaničke snage uskoro krenuti u opšti napad na samo Kraljevo. S druge strane, predviđalo se da će Nijemci preduzimati sve obimnije i sve drastičnije represalije. Zato je štab smatrao da bi, u interesu zaštite stanovništva od budućih mjera odmazde, imalo smisla da se komandantu Kraljeva uputi neka vrst »ultimatuma«, imajući u rukama osmoricu njemačkih vojnika kao monetu za ucjenu. »Ultimatum« smo sastavili Pavle Jakšić i ja. U pismu smo zahtijevali:

1. da se prestane s paljenjem sela;
2. da se nadoknadi učinjena šteta;
3. da se oslobode svi uhapšeni i prestane s hapšenjem;
4. da se oslobodilačkoj vojsci prizna pravo ratujuće strane. Ukoliko se ne ispune naši zahtjevi, napisali smo, strijeljaćemo zarobljenike.

Pismo je stiglo do ortskomandanta i registrovano je u njemačkoj dokumentaciji. Odgovora, razumije se, nije bilo. Niti su Nijemci mogli da ispune naše zahtjeve, niti smo mi htjeli, a mogli smo, da strijeljamo zarobljenike. To se dogodilo 7. oktobra 1941. godine.

Valjda istog dana stigle su od Čačka pred Kraljevo znatne ustaničke snage: Čačanski partizanski odred i četnički odred. Sa Goča sam slušao kao da pred Kraljevom tuče artiljerija. Nisam još znao čija je. Slušao sam i vrlo snažne eksplozije: to su dizani u vazduh magacini municije u Mrsaću. Toga dana započeta je borba za Kraljevo.

Štab odreda »Jovan Kursula« je s gočkom četom odmah pohitao prema Kraljevu. Ja sam ostao još jedan dan u logoru i 9. oktobra spustio se sa svojim bolničarima i s tovarom sanitetskog materijala do sela Ribnice. Borba se čula sa svih strana, ali neujednačena, ne mnogo oštra, više kao čarkanje. Saznajem da je iznad Ribnice, na prirodnoj eskarpi, zauzela položaj naša Kruševička četa zajedno sa domaćim četnicima. Kažu da je bilo i sudara s Nijemcima koji su pokušali da ispadnu i odbace naše.

Uto me pozvaše da brzo krenem u neku kuću na samoj obali rijeke Ribnice, jer navodno tamo ima jedan ranjenik. Poletim — i koga vidim! Naš obavještajac Bratko, silazeći ka Kraljevu, survao se s vagonetom u provaliju i razbio glavu: duboka razderotina, duga oko 12 cm na tjemenu. Srećom nije bio u nesvijesti.

Bratko je iste noći ilegalno ubačen u Kraljevačku bolnicu i tamo izliječen. (Bratko — Đuro Dukić je potom radio u Srbiji kao ilegalni funkcioner KPJ sve do početka 1943. kada je uhvaćen i strijeljan.)

Prva mi je sad briga da se povezem sa Pavlom, da bih saznao šta mi je zadatak, gdje ću se postaviti s previjalištem, ima li već negdje ranjenika itd. Međutim, nisam mogao da sa-znam gdje je Pavle. Hvatata se već noć i ja sam morao da zakonačim u jednoj napuštenoj poljskoj kućici na zapadnom rubu šume Šumari, a blizu sela Beranovca. Te noći 9/10. oktobra došlo je do iznenadne promjene vremena: poslije toplog i sunčanog dana zapao je noću snijeg. Nije me razveselio. Ujutro smo odmah krenuli kroz Šumare u traganju za štabom i putem sustignem komoru Trnavskog bataljona čačanskog partizanskog odreda. Čačanska komora je za naše pojmove djelovala vrlo impozantno: zaprežna kola nakrcana kacama sa sirom i kajmakom. Neka, tako se ratuje! U neko doba nađoh u šumi Pavla i komesara Miru. Pavle me upoznao sa situacijom:

— Naša gočka četa je tu, ispod nas, između rijeke Ribnice i rijeke Morave, ispred sela Kovanluka; tu su negdje i Vulovi četnici.

— Kruševička četa, sa četnicima, zaposjela je desnu obalu Ibra:

— Na zapadu, između Ibra i Morave, lijevo i desno od ceste Kraljevo — Cačak, nalaze se naše glavne snage, i to naša čibukovačka četa, dragočevski bataljon čačanskog partizanskog odreda i jedan četnički odred. Tamo su i naši topovi koji su minulih dana već tukli po Kraljevu.

— Ove noći tj. 10/11. oktobra uslijediće opšti napad na Kraljevo. Težište je na zapadnom pravcu, duž drumu koji od Čačka vodi u Kraljevo.

— On, Pavle, nalaziće se najviše u operativnom štabu na zapadnom pravcu, negdje kod Musine Reke. U operativnom štabu su komandant Čačanskog partizanskog odreda Momčilo Radosavljević — Mole i nekoliko četničkih oficira.

— Previjalište mogu da postavim tu negdje, u Šumarima.

Opet sam pronašao nekakvu poljsku kućicu, sada na južnom rubu šume, imajući pozadi sebe Batal Livade i selo Metikoše. Nikako mi se nije dopao ovaj položaj. Odmah ispred mene, prema frontu, prostirala se mlada, gusta i teško prohodna šuma; veza sa jedinicama nikakva. Nestrpljivo sam iščekivao noć. U mašti sam predviđao potoke ranjenika, kao u Španiji. Nikako mi nije bilo jasno kako ćemo se uzajamno pronaći. Da li je Pavle, uopšte obavijestio četu da sam ja tu?

Međutim, sve je ispalo drukčije. Napad je izvršen, napad se čuo, ali, kako sam kasnije saznao, bez rezultata. Čete na ovoj strani Ibra nisu ni imale zadatak da napadaju, nisu ni mogle da napadaju. Imajući ispred sebe tako tešku prepreku kao što je Ibar, ograničile su se na demonstrativno pripucavanje. Sva očekivanja, ustvari, polagana su na snage na zapadnom pravcu duž čačanskog drumu. One su bile doprle do periferije grada, a odatle su bile odbijene.

Jedanaesti oktobar osvanuo je nešto vedriji, snijeg je brzo okopnio, ali ovakvo poboljšanje vremena dovelo je njemačke »štuke« koje su uz jezivo zavijanje i u niskom letu bombardovale pojas između mene i Kraljeva, vjerovatno selo Kovanluk. Ne znam da li je bilo žrtava.

Noću od 11. na 12. oktobar izveden je ponovni napad, na isti način kao i prošli. Opet bez rezultata. Dodavola, Gandesa se ponavlja. Gdje god sam ja blizu, tu ništa ne uspijeva. Čulio sam pred kolibom — previjalištem, osluškujući borbu i očekujući ranjenike. A oni nisu dolazili. Da li lutaju, ili ih uopšte nema? Tad se desi nešto neočekivano i stravično: slušam u noći, od strane fronta, kao da pijuci u kamen udaraju. Odjednom, sva šuma preda mnom rasvijetli se kao usred dana. Zasljepljujući bljesak je trajao čitavu sekundu, a zatim se razlegne stravična grmljavina i mlado drveće povi se ka zemlji. Šta se to zbilo? Tek sutradan sam saznao da su se Nijemci bili prikrali do skladišta municije u Belimarkovcu i minirali ga.

Pošto je dopro glas da je Dragosinjačka četa, u savezu sa odredom kapetana Milenkovića, još prvih dana oktobra ušla u Vrnjačku Banju, a znao sam da tamo mora biti dosta ljekara i svakojake opreme, pojahao sam 12. oktobra u Vrnjce. Sazovem odmah sve ljekare i apotekare na sastanak. Došlo ih je blizu desetak. Predstavim se ko sam, naglasim da govorim u ime štaba Kraljevačkog partizanskog odreda, upoznam ih da se već tri dana vode borbe za oslobođenje Kraljeva, da sam ja jedini ljekar u čitavoj vojsci pred Kraljevom, da ima ranjenika i da će ih tek biti — i na kraju i najvažnije — da je sada prilika da se i oni, banjski ljekari, priključe narodnoj vojsci kojoj su jako potrebni. Ljekari su odgovorili da su oni svi »za to«, da će oni »za ranjenike sve žrtvovati«, ali, smatraju oni, biće mnogo bolje da se u samoj Banji odmah osnuje bolnica za prihvatanje ranjenika; oni su spremni da to odmah učine; više će od njih, zdravstvenih radnika, biti koristi, ako ostanu ovdje u Banji, gdje »ima uslova« za ljekarski rad, nego da idu u odred. Oni i ja lukavo smo se gledali. Ali, u ovome verbalnom dvoboju ja nisam mogao ništa više da učinim do li da im stavim na znanje da sam prozreo njihove prave namjere: neće im se iz njihovih toplih gnijezda!

Nekakvim automobilom stigao sam do položaja na Popinskoj Reci, gdje su se na jednoj prirodnoj terasi iznad ceste sa frontom prema Trsteniku, ukopali borci naše Dragosinjačke čete, sada u sastavu Vrnjačkog odreda pod komandom kapetana Milenkovića. Ostavili su na mene odličan utisak. Niko nije mogao da nasluti šta će se na ovome položaju već sutradan odigrati.

Istog dana vratim se na položaj pred Kraljevom, sa kolima punim sanitetskog materijala i čebadi. Odmah pođem na položaj Vulovih četnika da bih i njima odvojio nešto materijala. Slika koju sam zatekao ne bijaše mnogo vesela: »četnici«, ustvari ovaj seljački narod, sav u poodmakloj dobi, rasporedili su se u jednoj liniji, duž neke »vzrine«, jedni kopkaju, svak za sebe, roviće i namještaju grubobrane, drugi ćaskaju kraj vatrice. Zemljište je raskvašeno. Sve me to podsjeća na ilustracije iz balkanskog rata 1912. godine. »Položaj« na kome su ovi trećepozivci nalazi se na zapadnom rubu sela Ratine, sedam km daleko od Kraljeva, dakle četiri km iza leđa naše gočke čete! Puška se nigdje ne čuje. Pitam:

— Ko vas je rasporedio ovdje i ovako?

— Naši starešine.

— A gdje su starešine?

— Ne znamo.

— Koga napadate?

— Od koga se branite?

i

Ostavio sam im ćebadi i zavoja, a oni su me u čudu gledali. Dugo sam ostao pod utiskom viđenog. Taj »položaj« Vulovih četnika je pravi anahronizam. Politička platforma im je sazdana sva na paroli »Za Kralja i Otadžbinu«. Parola »Protiv njemačkog okupatora« potisnuta je nekako u pozadinu; ona se pominje nerado i bojažljivo. »Za Kralja i Otadžbinu!« Ali šta je to »Kralj« i »Otadžbina« ovim seljacima koji danas, oktobra 1941. godine, bespomoćno čuču i drhte u blatu ratinskih livada? »Otadžbina« — još kako tako: to su njihove kuće, utonule u šljivike i bagremare, to su ambari puni ljetine, kačare sa čabricama sira i kajmaka, avlije što vonjaju na džibru, i rasplinuti pojmovi o zemlji Srbiji kojoj treba vratiti slobodu, ili sačuvati »slobodu« koju je Nijemac darovao u ruke Nediću. Ali, »Kralj«? Šta je to? Njegovo otjelovljenje ovdje, to su oficiri što iza njih, seljaka, sjede u toplini njihovih kuća, krkaju i piju, obaraju ženskinje, takmičeći se u nesitosti i bahatosti, jer, što bahatiji i proždrljiviji »štab«, to jači njegov prestiž pred ostalima. Anahronična vojna taktika (linijski raspored, čekanje u rovovima, pripucavanje na slijepo, puškom iznad glave) nije bilo ništa drugo nego neumitna funkcija političkog ništavila.

Trinaesti oktobar osvanuo je sunčan, ali za Kraljevački odred biće taj dan ispunjen kobnim događajima.

Nešto pred podne začuh u našoj pozadini snažnu artiljerijsku vatru. Iznad same Vrske Glave vidjeh oblache crnog dima: to su jedan za drugim, u učestanom redu, eksplodirali šrapneli. Zamalo rasplamti se žestoka pješadijska borba na visovima i po šumarcima iznad Ratine. Zaključim da to Nijemci nadiru drumom od Kruševca ka Kraljevu, pokupim sanitetski materijal, pa s mojim bolničarima pojurim preko Batal Livada u susret borbi. Kad smo stigli naspram Ratine dobismo vatru automatskog oružja s lijeve strane, eksplozivni meci praskali su iznad nas, lomeći grančice od šljiva. Naši, u manjim grupicama, povlačili su se ka Metikošima. U tome metežu ugledah Ziku Cukulića na čelu jedne naše kolone kako se prikrađa duž jedne vrzine, nama u susret, idući od Vrnjačke Banje. U svoj toj nevolji moju pažnju privuče uniforma koju je Zika natandario na sebe: čizme do kolena, čakšire od crvene čoje, bluza i šapka svetlo plave. Mora da je u nekom ormaru u Banji pronašao uniformu pitomca vojne akademije, pa kao vječiti umjetnik, glumac, nije mogao da odoli iskušenju.

— Šta je to s vama, Mediko?!

— Šta je to s vama, Cukula?!

— Probiše Nijemci jutros u Banju. Evakuisasmo se glavačke. Eve ih pedesetak partizana sa mnom. Šta sad da radimo?

— Nijemci su odbacili naše sa druma kod Ratine. Mora da su nam nanijeli gubitaka, ali ne znam koliko. Ti bi mogao da zauzmeš položaj ovdje gdje si, i ne daj Nijemcima da krenu ka Metikošima i Dragosinjcima, mada je najvjerovatnije da im je glavni cilj da se probiju u Kraljevo.

U to mi stiže glas da je ranjen »Pop« i odmah pohitam u Metikoše kamo su »Popa« odnijeli. Blagoja Bogavca — Popa, brata Dragoslavljevog, zatekao sam

smirenog, ćutljivog i blagorodnog kakav je uvijek bio i ostao. Metak ga je pogodio u koljeno i proletio iznad same čašice. Izgleda mi da kost nije povrijeđena. Namjestim Kramerovu udlagu. Blagoje mi ispriča da je on sa svojom desetinom u početku boja uspješno sprečavao Nijemce da napreduju drumom, ali, pošto su četnici odmah napustili položaj, jedna grupica Nijemaca uspjela je da se infiltrira u pozadinu njegovog položaja i da automatima udare pravo u leđa. Četvorica njegovih drugova ostali su na mjestu mrtvi. Njemu je pružila prvu pomoć bolničarka »Španjolka« i potom ga prevezla nekim čezama u selo Metikoše. Naredio sam da Blagoja odmah odvezu u školu dragosinjačku, gdje je sigurnije nego u Metikošima.

Ostao sam u Metikošima. Borba na drumu oko Ratine je prestala. Ne da mi mira zloslutna tišina. Nemam veze sa štabom koji, po mojoj pretpostavci, treba da bude negdje u Šumarima iznad sela Kovanluka i ne preostaje mi ništa drugo nego da sam osmatram šta će dalje da se zbiva. Vidim u daljini dimove oko čitavog Kraljeva. Gori Ratina, gori Konarevo, gore Čibukovac i Jarčujak.

Ali, šta je ono tamo?

Na južnom rubu Šumara vidim nekakvu crnu traku koja izranja od druma i duž potoka Osvljava lijeno se pomiče ka kućici gdje je bilo moje previjalište. Nijemci! Čitava četa Nijemaca! Pa oni će se privući do iza samih leđa naše čete i Štaba.

— Korčagine, potrči koliko te noge nose, probij se kako znaš do Štaba i reci Pavlu ovo što si i sam vidio. »Korčagin«, kurir — dječarac, odleti, ali odmah zaključim da on ni u kom slučaju ne može stići na vrijeme. Našima na položaju treba sad na neki drugi način obznaniti smrtnu opasnost koja im prijete. Nijemci su sada između mene i čete, a između mene i Nijemaca su Batal Livade. Njemačka kolona je vidljiva kao na dlanu, i, mada je odstojanje između mene i kolone veće od jednog kilometra, ipak, računam, glas naših pušaka učiniće svoje. Nas trojica, sa mnom su bili Aca Petrović i Rajko Vujanac, raspalimo iz pušaka. Kolona, bogami, prileže k zemlji. Ali, ne prođe ni par sekunda, a preko nas osu mitraljez.

— E, Nijemče, ti si đavolski ratnik. Kako si nas brzo otkrio, kako brzo odgovaraš vatrom, a mi smo pucali skriveni iza stoga slame!

Štab odreda, kako sam kasnije saznao, čuvši iza svojih leđa paljbu preduzeo je sve mjere da se obezbijedi, a Nijemci su odustali od namjere da ulaze u gustu šumu te su se uskoro povukli na drum.

Sutradan bili smo načisto s bilansom borbi od prethodnog dana. Bilans je bio poguban po naš odred. Njemačka kolona koja se od Kruševca probijala prema Kraljevu morala je da pređe preko partizanskih leševa. Najprije je naišla na položaj koji je na Popinskoj reci držala naša Dragosinjačka četa, a nju sam tek koliko juče obišao. Položaj bijaše pogodan za odbranu, ali su se Nijemci u rano jutro provukli šumom i zašli našima iza leđa (govorilo se da ih je tuda proveo četnički vojvoda »Roda«), Po pričanju Mida Županca, u čijoj kući su naši borci noćivali, boj je trajao oko dva sata. Tu izgibe preko 30 naših boraca, sve bolji od boljega. I Nijemci su imali oko 10 mrtvih.

I još jedna smrt. Navrativši do poljske kućice — previjališta, dokle su juče bili doprli Nijemci, vidjeh pred vratima mrtvacu. Tijelo je bilo sićušno, još

dječačko, ali po znacima i odijelu raspoznah da je partizan. Nepoznat mi. Vjerovatno iz Čačanskog odreda. Na grudima, ispod košulje stajaše papirić, istrgnut iz notesa, i na njemu zapis na njemačkom: »Ova sudbina će zadesiti svakog ko se usudi da se suprotstavi Wehrmachtu«. Ispod papirića, Nijemac je u kožu partizancića urezao nožem kukasti krst. Baš kao što se bilo kakav znak urezuje u koru drveta ili u kamen. Po odsustvu vitalne reakcije oko reza mogao sam zaključiti da je kukasti krst bio urezan postmortalno. Hitlerovac je ipak bio human. . .

Prodor Nijemaca od Kruševca do Kraljeva doveo je do temeljnog preokreta situacije pred opsjednutim gradom.

Njemački garnizon je ojačan. Tako su se još više smanjili i onako mali izgledi ustanika da osvoje Kraljevo. Poslije noćnog napada između 14. i 15. oktobra, Operativni štab ustanika više ni ne namjerava ozbiljno da ga ponovi. Doduše u tome sasvim heterogenom, partizansko-četničkom štabu, u Musinoj Reci, još traju kombinovanja, planiranja, pogađanja, nagađanja, ali tamo nema više nikoga ko vjeruje u ostvarljivost ideje o zauzimanju grada.

Česti ispadi Nijemaca iz grada pokidali su i onako slabe veze između pojedinih sektora koje su zaposjeli ustanici. Gočka četa Kraljevačkog odreda odbačena je s prvobitnog položaja i ona će od sada da manevriše između sela Metikoša i drumu, gdje pravi zasjede. Veza između ove čete i komandanta Pavla postaje još slabija, jer je on zauzet u Operativnom štabu, čak u Musinoj Reci.

Ibarski četnički odred vojvode Vula potpuno se raspao ne doživjevši ni jedan ozbiljniji sudar s Nijemcima. Slabo naoružana, vojnički neorganizovana, iznenada otrgnuta od svojih ognjišta, nepripremljena prethodnim »sitnim« akcijama, ova gomila od oko 300 seljaka bila je potpuno nesposobna da učestvuje kao ozbiljan saradnik u takvom poduhvatu kao što je osvajanje jednog grada.

^ Ovakvim stanjem među ustanicima otvorio se prostor za pojavu jedne nove napasti. Po selima oko Kraljeva počele su da se motaju kojekakve četničke grupe, pridošlice iz raznih drugih područja Srbije. Njihove »vojvode« i »komandanti« nastojali su da uspostave »veze« sa našim Štabom radi »koordinovanja akcije«. Sjećam se koliko je Pavle morao da utroši dragocjenog vremena u beskonačnim i besplodnim pregovorima s jednim od njih, s majorom Keserovićem. Keserović je vodio za sobom oko 200 do zuba naoružanih delija — krdžalija, svi obučeni i obučeni tip-top četnički, s redenicima unakrst preko grudiju, s bombama i kamama, a na svakom desetom po jedan puškomitraljez. Gdje bi se zaustavili, tu je odmah morao da zakuva kazan. Kad upitaš seljaka:

— Reci, gde je četnički štab, taj i taj, seljak bi nehajno pokazao rukom...

— Idi tamo, vidiš gde je najveća gomila volovskih drobova i gdje se kazan dimi, tu je njihov štab.

Cijela ta četnička vojska oko Kraljeva, sa svim svojim »ratničkim« rekvizitima, pečatima, mrtvačkim glavama i s vojnom terminologijom (gorski štab, položaj, sektor, pravac, kolona »napadam u toliko časova i toliko minuta«, »naređuje se pod pretnjom smrti« itd.) djelovala bi pompezno — operetski, da nije bila veoma opasna. Opasna, ali samo po nas. I, u toj cijeloj atmosferi laži, podmuklosti, mutljivine, sumraka, pripremanja noža u leda, jedina istina bijahu

partizani, i avaj, Nijemci. Njihov međusobni obračun na život i smrt bijaše jedino što je u tim oktobarskim danima 1941. bilo istinito, jasno, definisano i, reklo bi se, na starinski način — pošteno i viteško.

U naših momaka, usprkos osjećanju nesigurnosti i opasnosti koja im prijete iz takve pozadine, još je bilo volje da se napada, još želje da se prkosi Nijemcima. Još se postavljaju zasjede i mine na drumu, još nije splasnulo čisto politički interes da se pred narodom demonstrira glavni smisao borbe: tući prokletog vruga makar samo zato da se pokažeš, iako su već nesigurni svi čisto vojni proračuni. Tući Nijemce gdje god se može. Jedna mina, na drumu pred potokom Osovljakom, eksplodira pod kočijom vladike Nikolaja, tog fariseja, propovjednika mira sa okupatorom, ali mina ne ranjava njega nego kočijaša. Rudarska četa Kopaoničkog partizanskog odreda, koji je tih dana stigao pred Kraljevo, sukobljava se s Nijemcima na drumu pred Ratinom i tuče ih, ali i sama trpi gubitke: moraduh i ja da se poturim pod nosila da bi izvukli iz vatre rudara Labusa, Ličanina, ranjenog kroz grudi. Narod je, ipak, morao da to vidi i da čini nekakva upoređenja. Upoređenja su očito ispadala u našu korist, ali narod koji je bio mobilisan u četničke odrede još nije imao snage da se na osnovu takvih upoređenja, i praktično opredijeli; otud čekanje i kolebanje.

Tih dana stigle su nam strašne vijesti iz Kraljeva. Okupator je postrjeljao masu građana. Broj strijeljanih, govore ljudi, penje se na nekoliko hiljada. Niko nije vjerovao da je to moguće. Vijesti, međutim, iz dana u dan, dobivale su sve nove potvrde. Među borcima je zavladała potištenost.

Posljednji moj susret s Nijemcima u tom razdoblju bio je više srećan nego slavan. Jedno poslije podne naša četa je boravila u najgornjim kućama sela Metikoša. Odjednom, jedan vod Nijemaca ukaza nam se na domaku. Svi smo poskakali iz kuća i nagli bježati uz jednu vododerinu uz goletno i strmo brdo Cavu. Nijemci kao da su bili nečim zaslijepljeni, ne primijetiše nas, već se zabaviše paljenjem kuća. A naša bježanija uz Cavu trajala je najmanje pola sata. Na vidiku Nijemaca i na puškomet blizu. Ni jednog jedinog metka po nama. Samo u ratu se mogu dešavati ovakve nevjerovatnosti.

Dakle, posljednje dekade oktobra, opsada Kraljeva na sektoru južno od Ibra i Morave potpuno je prestala. Vulovi četnici, kako rekoh, rasturili su se još ranije. A naše dvije čete, gočka i dragosinjačka, povukle su se u selo Kamenicu, ostavivši patrolne dijelove da krstare po selima Pomoravlja. U Kamenici, u žandarmerijskoj stanici, smjestio se i štab odreda, tj. komesar Miro Dragišić, intendanura, agit-prop ekipa, sa Tršom i Ritom i ja, dok je komandant Pavle Jakšić bio čas sa čibukovačkom četom, čas u operativnom štabu u Musinoj Reci. S njim nismo imali nikakve veze.

Sad je bila moja prva briga da nađem nekakav bezbjedan smještaj za ranjenike i bolesnike. Bilo ih je oko 15. Odustali smo od namjere da dovršimo izgradnju započete barake — bolnice u Gvozdacu. Nije bilo vremena za to. Odlučio sam se da bolnicu smjestim u jednoj napuštenoj šumarskoj kući kraj potoka Mekušnice koji uvire u Sokolju. Dotle ide i jedan ogranak šumske pruge. U vremenu kada sam još živio u iluzijama da postoje skrovita i nepristupačna mjesta, ovaj kutak mi se učinio privlačan. U stvari, ta kuća, izolovana od svakog naselja, usred velike šume, bila je veoma zahvalan objekat. Za neki iznenadni



napad. Sama kuća je bila pristojna zidanica, prostrana i dobro očuvana. Nedostajali su još samo stakleni prozori, pa smo otvore morali zakovati daskama. Kujnu je organizovala Ana, majka Olge Jovičić-Rite. Drug Tišler je napravio tuš s toplom vodom i dezinfekcioni aparat »srpsko bure«, jer je ušiju već bilo napretek.

Medu ranjenicima je bio najteži rudar Mile Labus, s prostrijeljenim grudnim košem. Nisu nastupile nikakve komplikacije i ranjenik se brzo oporavljao. Svi ostali su bili ranjeni u ekstremitete i to u meke dijelove. Prijeloma kosti, srećom, nije bilo. Ranjenici su bili jako strpljivi i dobrog raspoloženja. Od svih mi se najviše urezao u sjećanje Dane Brkljač, Ličanin i rudar. Imao je prostrijeljenu butinu. Dane je bio visok kao bor, lijep, nećujan, gord, otmjen i nešto sjetan. Ako sam učinio nešto dobro za ove ranjene drugove, oni su mi to stotruko uzvraćali: svojim vedrim ponašanjem pružali su lijek meni, koji sam počeo već da bolujem od nekakvih zlih predošjećanja.

Posljednjih dana oktobra krenem u Čačak da se snabdijem sanitetskim materijalom. Sam samcat. Pređem Ibar (skelom, ili ne znam kako) kod Konareva i put me dalje nanese u Musinu Reku gdje navratim u operativni štab. Bilo je to sumorno vrijeme, svega tri dana uoči zapovijesti Draže Mihailovića da se napadnu partizani, a u tom »operativnom štabu« se još zasjedalo, još vijećalo, još se preganjalo ko će kojim pravcem da napada Kraljevo! Upoznao sam komandanta čačanskih partizana Radosavljevića Mola i komandanta četnika najora Đurića. Oko njih se vrzmalo podosta četničkih oficira i djevojaka u šubarama i s kičankama do ramena. U zadimljenoj sobi je vladala galama i neka sodzemna napetost kao pred erupciju vulkana, ili kao u saloonu nekog western "ilma. Mole mi je izgledao potišten i suviše pitom za tu vučju jazbinu. Major Đurić se stalno osmjehivao, pola učtivo, pola lukavo. Čini mi se da Pavla nije tu nilo onog časa.

U Čačku me poslužila sreća da se namjerim na apotekara Sinišu Katanića, jrata Mome, ljekara, mog školskog druga sa Medicinskog fakulteta.

Siniša me snabdjeo svim apotekarskim đakonijama koje je imao i ja sam taj :ovar prevezao kolima do Musine Reke i dalje konjem do Kamenice.

Prvi dani novembra donijeli su nam zlokobne događaje: Draža Mihailović zdao naređenje da njegovi odredi krenu u napad na partizane. Došlo je do travog obračuna u kome su četnici bili potučeni, ali groza izdaje ostala je i dalje tad nama. To mi je sve ispričao Mirko Tomić, poslije samih događaja, došavši da ne posjeti u bolnici u Mekušnici.

Takva opšta situacija nije mogla, a da se odmah ne odrazi i na terenu našeg )dreda.

Vulovi četnici, doduše, izjavljivali su da njihova puška neće nikada opaliti la partizana, ali među njima je bio i jedan komandir čete, mještanim, Veljko Camidžorac. On se počeo motati po Kamenici, zalazio je među nas, i meni se već ;am njegov izgled nije dopao: ljudeskara, promukla glasa, tmuran, zatvoren i travah očiju. Taj Veljko Kamidžorac je pustio glas da namjerava napasti Partizane, a najprije bolnicu. Ko je smio da unaprijed odbaci takve glasilne kao da •u puka izmišljotina Kamidžorčeva, ubaćena u narod samo da bi sebi pribavio utoritet »Dražinog čovjeka«?

Drugo, u Kamenicu je stigao sa svojim odredom kapetan Milenković od Vrnjačke Banje. Milenković nije bio četnik, ali ni partizanstvo njegovo nije nam u onom smućenom vremenu bilo sasvim jasno. Želio je da bude samostalan komandant. Ovo samo po sebi, a i sjenka katastrofe na Popini koja se nadvila nad njim, dala nam je nešto povoda da budemo nepovjerljivi i prema njemu. Milenković je prošao, kroz rat a da se nije okaljao četništvom, ali u one dane u Kamenici niko nije mogao biti siguran šta zapravo smjera. Neka oprosti.

Nijemci nisu pokazali neku aktivnost prema Kamenici. Jedino je nadlijetao izviđački avion. Naše obezbjeđenje se zasnivalo na prisustvu kruševičke čete na njenom terenu pred Kraljevom i na slabijim dijelovima gočke i dragosinjačke čete u Pomoravlju. Na devetom kilometru šumske pruge od Kraljeva imali smo stražu sa telefonskom linijom do štaba u Kamenici.

Moralno stanje među partizanima u Kamenici i brojnim porodicama koje su izbjegle iz Kraljeva počelo se stalno pogoršavati. Tome je, pored opisanih uzroka, pogodovala i potpuna neangažovanost boraca u bilo kakvim akcijama. Opštoj pasivnosti je doprinijela i činjenica da su ove dvije čete ostale dugo vremena bez komandanta Jakšića. Pavle je stalno boravio kod čibukovačke čete, preko Ibra, a nije slao nikakve direktive u Kamenicu, gdje je bila glavnina odreda, zajedno s bolnicom, radionicama i izbjeglicama. Meni je u one dane bio neshvatljiv takav njegov postupak. Kasnije, kada smo se oko 17. novembra najzad spojili u Lopatnici — Roćevićima, Pavle je pričao o svojoj velikoj zauzetosti u uspješnim akcijama čibukovačke čete, čime se njegovo zapostavljanje odreda u Kamenici moglo donekle objasniti, ali ne i sasvim opravdati.

Sto se tiče dijela štaba u Kamenici, koji se sastojao samo od komesara i ljekara, on dugo vremena ne ispoljava niti kakve inicijative niti donosi odluke, sve u očekivanju bilo kakvih direktiva od svog komandanta. Pritisnut je dnevnim problemima koji su se danomice sve više gomilali: kako prehraniti ljudstvo, kako ga održati na okupu i šta uraditi sa bolnicom.

Naša obavještajna služba je bila potpuno zatajila. Iako su na terenu boravile naše jedinice, mi nismo dobivali redovne izvještaje od njih i naše predstave o zbivanju i raspoloženju naroda na terenu bile su sasvim maglovite, podložne našoj mašti koja može da bude crnja od same stvarnosti. Mi nismo imali nikakvog kontakta ni sa vojvodom Vulom Vukašinovićem, niti smo znali kuda se kreće. A s obzirom, na naš sporazum od mjeseca septembra i s obzirom na sadašnju situaciju imali bismo šta da razgovaramo s njim. Barem sa te strane mogli smo se donekle osigurati. Da je u one dane došlo do bilo čijeg iznenadnog napada na Kamenicu, ovaj dio odreda ne bi bio spreman da mu se organizovano suprotstavi. Ljudi bi prsnuli kojekuda.

Kamidžorčeva prijetnja bolnici zabrinjavala je mene, kao ljekara, najviše. Jer, svi mi koji smo zdravi možemo da se izvučemo iz svake situacije kojekako, ali ranjenik nikako. Ja sam se tada susreo, prvi put za moga ratovanja, sa najtežim i najčešćim problemom partizanskog ljekara: kuda sa ranjenicima? Ljekarevo lično osjećanje nesigurnosti ili straha za vlastiti život (na koje osjećanje ima i on prava taman koliko i svaki drugi ratnik!) potencirano je strahom za ranjenike. A ljekar strahuje za ranjenike iz više razloga:

- a) jer je po vojnoj funkciji obavezan da se stara o njima,
- b) jer je moralno obavezan da im spašava živote,
- c) jer je i emotivno vezan za mnoge među njima,
- d) jer su ranjenici najčešće nepokretni i nenaoružani,
- e) jer su partizanske bolnice najčešće udaljene od oružanih jedinica, vrlo često bez efikasne oružane zaštite, bez veze sa štabovima i bez obavještenja o situaciji.

Ove elementarne stvari nisu nikako išle u glavu ponekome od naših partizanskih komandanata, inače znamenitih junačina, pa su zabrinutost partizanskog ljekara koja, kako se vidi, ima veoma brojne uzroke, svodili na grubu i oholu ocjenu: »Gle doktora, uplašio se!«.

Tih noći sam i sam držao jednu smjenu straže pred bolnicom u Mekušnici. Onu najkritičniju smjenu: pred zoru. Ispred bolnice je postojao jedan mostić preko kog je išla šumska pruga. Dubina ispod mostića bila je taman tolika da je čovjek mogao stajati uspravno, kao u rovu, imajući dobar pregled ispred sebe. Računao sam: sa takvog stražarskog mjesta može se oboriti barem jednog napadača. Tih noćnih časova, za vrijeme straže, obrivale su me svakojake tmurne misli. Zašto se Pavle ne javlja? Da li on smije da zanemari cjelinu svoje komandantske uloge? Šta će tamo u operativnom štabu, kad je već svakome jasno da od osvajanja Kraljeva nema ništa? Zar me i ovdje mora da prati sudbina kao u Španiji, da kuburim sa komandantima? Ovaj dio odreda preživljava sada tešku krizu. A kako je sve bilo lijepo započelo! Gdje je Okružni komitet? Sigurno je zabavljen političkim posljedicama masovnog strijeljanja u Kraljevu. Da li ćemo uopšte moći da se oporavimo od tog užasa? Sve se nekako urotilo protiv nas: i Nijemci i četnici i naša slaba organizovanost i neprestane kiše i gladovanje. I taj jezivi, slijepi konj! Onomad sam na livadi ispod Kamenice ugledao jednog slijepog konja. Sav bijel, kao kostur; glave uzdignute ka nebu; bijele su mu i oči. Stao sam i posmatrao ga tako jadnog na kiši i studeni, a on je, valjda po sluhu i njuhu, krenuo k meni, i ja sam morao da ustuknem kao ispred sablasti. Pa i taj konj je nekakvo zlo znamenje.

Ni Mirko Tomić, taj neumorni optimista, taj vilenjaka, koji je svratio do mene u bolnicu i nekoliko sati razgovarao, nije imao da mi dadne ikakav drugi savjet nego da »bolnicu valja nekamo skloniti«. Privremeno. Jer, koliko on zna, predstoji prikupljanje nekoliko srbijanskih odreda na užičku slobodnu teritoriju, pa će se u okviru toga plana naći neko trajnije rješenje i za ranjenike. Ali, kuda skloniti bolnicu do tog časa, makar i privremeno?

Neko je rekao da na samom početku doline, kojom protiče potok Vilova, duboko podno planine Stolovi, postoje neke napuštene kolibe-bačije i da bi se tu moglo smjestiti ranjenike, dok se ne rasčisti ovo s Kamidžorcem. Ukrcao ranjenike na vagonete i spustimo ih prugom do ušća Goleške reke u Ribnicu. Odatle smo imali nekoliko sati pješaćenja, po kamenjaru i goleti. Čitavi pejzaž davao je utisak pustinje, udaljene od svake civilizacije, pa i od rata. Staza je vodila čas s jedne čas s druge strane potoka. Ranjenici su dobro podnijeli ovaj pokret, poštapaujući se i oslanjajući se jedan na drugoga. Čak i Mile Labus je

dobro hodao, pa nas je i bodrio svojom jedva primjetnom ironijom na račun gladovanja, rata i »udobnosti« koja nas čeka gore u bačijama, u »vukojebini«, kako je rekao.

Kolibe koje smo zatekli bile su zaista bijedne, sazidane od pletera i blata. Ni slame ni drveta za vatru. Magluština i studen. Šta ćemo sad? Vidim i sam da tu nema dužeg opstanka. Odlučim odmah da krenem u izviđanje preko Stolova u Breznu, pa odatle opet u Kamenicu. Kraj vrletne staze na Stolovima nabasah na osamljenu kolibu. U njoj čovjek-samotnik — četnik iz Vulovog odreda. Reče mi doslovce: »Zlo i propast. Ali, moja puška neće nikad opaliti na vas«. Ko bi znao šta je dalje bilo s tim čovjekom, već sumanutim od očaja? Ne mogu tvrditi da je održao datu riječ, jer u onim potonjim ratnim premetanjima možda ni on nije izbjegao ulogu koljača. Pa ipak, hvala mu na onoj, ondašnjoj, makar i pogaženoj riječi, riječi poštenja, čovječnosti i rodoljublja.

Stigavši u Kamenicu zatekao sam već gotovo rješenje našeg krnjeg »štaba« da se sveukupno ljudstvo odreda premjesti u Gvozdac, u Kalajdžićevu strugaru. Napuštanje Kamenice značilo je u stvari uzmak pred opasnostima i povlačenje u dubinu planine gdje se očekivala »veća sigurnost«. Pošao sam natrag do vilovskih koliba po ranjenike i poveo ih u Kamenicu istim vrletnim putem kojim smo onomad prošli.

Ali, ni u Kalajdžićevoj strugari nije se naša situacija mnogo popravila. Šta više, tamo su neprilike dosegle kulminaciju. Uza sve ranije, sada se pojavila još jedna. Osjetili smo da je počela da radi jedna grupica nezadovoljnika koju je oko sebe okupio Korać stariji. Korać je bio tipičan »inteligent«, kako smo ih onda običavali nazivati, koji nije mogao da se prilagodi nedaćama, vječito gundalo i kritizer. Sada je stavio težište svoje »kritike« na rđavu hranu: kao da je neko držao pun magacin hrane pod ključem! Kritikovao je i nesposobnost štaba da nađe izlaz iz situacije. Bez obzira što se njegova kritika zasnivala na evidentnim činjenicama, mi smo morali da joj se energično suprotstavimo, jer se takvom kritikom nije rješavalo ništa; samo se unosilo još veće nespokojstvo među ljude. U takvoj situaciji Miro Dragišić saziva sastanak svih komunista. Na sastanku je odlučeno da se Korać osuđi, a da se glavnina odreda prebaci na lijevu obalu Ibra, i to odmah, ne čekajući više bilo kakve instrukcije od Jakšića. Na terenu treba da ostane jedan dobro naoružan i pokretljiv vod. Ja sam se uporno zalagao za odlazak na drugu stranu Ibra, a dilema je bila da li da se disciplinovano čeka na direktivu Pavlovu, po cijenu da se do kraja raskući moral, ili da se priključimo Pavlu i krenemo u neke akcije.

Pošto je odluka dala nadu da će ovaj dio odreda izići iz ćorsokaka i otvorila mu perspektivu borbenih akcija, ona je smjesta unijela smirenje među ljude. Naša je namjera bila da Ibar pređemo kod Ušća, pa smo u jedno predvečerje izveli pokret od Kalajdžićeve strugare preko Velike Kobasice i Gokčanice do Međurečja. Ali, tu nas presretne kurir s vijesću da je Mašan Đurović, zloglasni četnički komandant, upravo zauzeo Ušće. Mašan je predvodio oko 300 četnika, dobro naoružanih, s kojima je nešto ranije upao u Rašku, u vrijeme kada je najjači dio Kopaoničkog partizanskog odreda, oslobodioca Raške, vodio borbe s Nijemcima pred Kraljevom. Po povratku sa Kraljeva, rudari su pokušali da istjeraju Mašana iz Raške, ali bez uspjeha. Mašanovci su im nanijeli osjetne

gubitke. Pitanje našeg nasilnog prolaza kroz Ušće nije se moglo ni postaviti. I uča Miloš Simić, intendant i »politički komesar« Vulovog četničkog odreda, koga smo te noći zatekli u Medurečju, savjetovaše nam da ne idemo na Ušće ni na Mašanovce. Time je Simić pokazao svoje simpatije prema nama i svoju patriotsku privrženost. Iste noći vratismo se opet u Kalajdžićevu strugaru.

U to je stigao i kurir od Pavla Jakšića š naređenjem da se, u duhu opšte direktive Vrhovnog štaba, glavnina odreda povuče preko Ibra, a manji dijelovi da ostanu na terenu. Prema tome, naša prethodna odluka bila je u skladu sa Pavlovim naređenjem.

Međutim, poslije gubitka Ušća, nama su preostale još samo dvije staze koje izvode na Ibar: jedna stravičnom klisurom Brezanske reke na selo Polumir i, druga, preko samog vrha Stolova, na most kod Lopatnice. Odabrali smo ovu drugu, jer nas je ona udaljavala od četnika, a približavala našima, i jer smo u Lopatnici mogli da iskoristimo željeznički most, dok bismo se na Polumiru morali osloniti na jedan uzani drveni most, ili čak na korpu koja preko rijeke visi na užetu!

Odlučili smo se, dakle, za prijelaz preko planine Stolova. Našem sastavu u Kalajdžićevoj strugari tih dana se priključila i Kruševička četa koju je predvodio komandir Živan Maričić, mještanan iz Kruševice i radnik u fabrici vagona u Kraljevu. Pošto sam u Živanovom licu vidio vedrinu i vojničku otresitost, to sam, u dogovoru sa Dragišićem, odredio da on preuzme vojničko komandovanje nad kolonom. On je zaista umio da lijepo postroji kolonu, da odredi prethodnicu i zaštitnicu, te smo noću krenuli preko Brezne i do zore se popeli do Duvnjakovih košara ispod Usovice (k. 1375). Tu smo udarili logor i odmor od lekoliko sati. Dobro se sjećam da smo ondje čitali užičku »Borbu« i u njoj govor Staljinov na paradi Crvene armije u Moskvi 7. novembra 1941. Produžili smo narš preko Čikera (k. 1325) na Zamćanje. Pratilo nas je jako nevrjeme: vijavica i nagla. Kod Zamćanja smo, preko žljezničkog mosta, nesmetano prešli Ibar i stigli u Lopatnicu. Bilo je to oko 15. novembra 1941. godine.

Prijelaz, preko Stolova izveden je u besprijekornom poretku iako su terenski . meteorološki uslovi bili dosta teški, a kolona opterećena komorom (imali smo dosta ćebadi, porijeklom iz Vrnjaca i Mataruga). Ranjenici, već u rekonvalescenciji, dobro su podnijeli ovaj pokret ko pješke a ko na konju.

Veče u Lopatnici nas je dočekalo mirisom vrućeg hljeba iz partizanske zekare. Kakvo blaženstvo! Sutradan sam poveo ljude u Bogutovačku Banju na ppanje, prvo poslije 6 nedjelja ratovanja oko Kraljeva. Istog dana sam napravio drurški rez na dlanu drugarice Koke Jasnić, profesorke iz Kraljeva i sada sartizanke našeg odreda. Koka je imala duboku flegmonu šake i mnogo se lapatila.

U Roćevićima smo se najzad spojili sa komandantom Pavlom Jakšićem. lazumije se, najviše smo bili radoznali za uzroke Pavlovog ćutanja. Njegovo itanovište moglo bi se sažeti u slijedećem: smatrao sam da je moj glavni zadatak la se udara po Nijemcima; pravac prema Čačku je najvažniji; tu je bila :ibukovačka četa koja se dobro tukla i ja sam morao da budem uz nju; vas tamo i Goću bilo je dovoljno da sami iziđete na kraj s vašim problemima.

Svi smo bili radosni zbog susreta, pa nas je ubrzo prošla volja da raspravimo ove stvari do kraja. Novi zadaci počеше da se obrušavaju na nas, te pretrpljene nevolje bijahu zaboravljene.

Najprije, pojavio se događaj koji se ticao mene lično i koji će bitno odrediti tok i sadržaj čitavog mog života ubuduće. Sasvim iznenada došla je poruka iz Vrhovnog štaba da me Štab odreda odmah uputi u Užice, gdje ću primiti novu dužnost.

Bio sam jako iznenađen. Nikad nisam pomišljao da ću bilo kad morati da napustim Kraljevački odred. Obuzela su me osjećanja ponosa i tuge u isti mah. Ponosa — zato što je Vrhovni štab saznao za mene i što me traži. A tužan sam bio što se rastajem sa Kraljevčanima, tim pitomim i valjanim drugovima s kojima sam započeo ovo naše, »pravo naše« vojevanje. Kraljevački odred je moja matica, moja kolona. Jer svaki ratnik osjeća snažnu potrebu da ima svoju jedinicu, svoju kolonu. U njoj čovjek može, barem za trenutak, da se pretvori u anonimno lice, da iščezne kao zaseban subjekt, da se šćućuri i odmori kao u toplom krilu. U Kraljevačkom odredu, kraj svih briga i nedaća, meni je uvijek bilo lijepo i toplo. Uvijek sam se među Kraljevčanima osjećao kao među svojim zemljacima, pa kad smo se tokom rata ponovo susretali, imao sam utisak da sam se vratio u svoj zavičaj. Sada treba da idem na neku »višu« dužnost. A na visinama je uvijek nešto hladnije.

Sa Kraljevčanima ću se još sretati tokom rata: za vrijeme bitaka, u mimohodima marševskih kolona. Uvijek će me uzbuđivati njihove pucnjave, dobroćudni ljudi, raštimovani horovi i bučna, ali slavna vatrogasna muzika. Ni najširi manevarski prostori, ni meteži bitaka neće moći da spriječe da ne naslutim blizinu Kraljevačkog bataljona. I čim bih osjetio gdje je, hitao bih tamo da mi ne umakne. Za njegovog ranjenika bih našao još koju riječ više. Kad nam se slučajno ukrste kolone, oni bi, iako uvijek u žurbi kao da su risovi, zastajali da se pozdravimo. Koliko puta sam čuo iznenađan zov: — Mediko! Svrati, imamo odličan kačamak!

Pošto sam dužnost odredskog ljekara predao medicinaru Čedi Kasalici, uputim se preko Čacka za Užice. Bilo je to 19. novembra, tačno tri mjeseca poslije mog dolaska u Kraljevo.

U Kraljevačkom odredu stekao sam svoje prvo i najvažnije partizansko iskustvo: ljekar i svaki zdravstveni radnik u partizanskom ratu mora biti »sve i sva«. On nikako ne smije da se ograniči samo na staranje o fizičkom zdravlju boraca, a ponajmanje bi smio da ovo staranje svede na pasivno iščekivanje da mu se neko javi »na ljeckarsku«. Na njemu je da bdi nad cjelokupnim životom jedinice, on mora da se ukopča u mehanizam političkog života, da svakodnevno stoji uz komandanta i političkog komesara i uz borce. Da i ne govorim o tome da je elementarna njegova dužnost da učestvuje u svim borbenim akcijama jedinice, u stroju, s puškom u ruci, da dijeli dobro i zlo sa svojim borcima. Možda sam ovdje rdavo upotrebio riječ »dužnost«. Ustvari, partizanski ljekari su sve to radili ne samo zato da bi odgovorili »dužnosti« nego i iz svoje unutrašnje potrebe. Tek kasnije, kada su narasle potrebe za sanitetskom službom, a i stvorene bolje mogućnosti za njen rad, partizanskim ljekarima se moralo direktno uskraćivati zadovoljstvo da neposredno učestvuju u borbenim akcijama. Tako sam i ja u Kraljevačkom odredu isprva živio životom borca, držao noćne straže, patrolirao i učestvovao u akcijama, prihvatao se

partijsko-političkog rada i svega što je trenutno zatrebalo, a gdje su moja skromna iskustva mogla biti od koristi. Kasnije, kada smo zadobili prve ranjenike, morao sam se sve više povlačiti »na svoj posao«.

Zanimljiv je i poučan socijalni sastav ovog odreda. Njegovo jezgro, tzv. gočku četvu, sačinjavali su poglavito radnici iz fabrike aviona i fabrike vagona, srednjoškolski daći i studenti. Glavno obilježje kraljevačkih đaka i studenata koji su dolazili u odred bila je njihova, već ranije zauzeta, revolucionarna orijentacija, njihova idejna pripadnost radničkom pokretu, što znači da su za odred predstavljali takvu vrst inteligencije koja nije bolovala od isprazne intelektualštine, od osjećanja »superiornosti nad radnicima« nego se već od prvog dana, više ili manje, identifikovala s njima u socio-psihološkom pogledu. Prema tome, za čitavu gočku četvu može se reći da je imala izrazito proleterski karakter.

Iz takve strukture njene proisticala je njena snaga, ali i slabost.

Snaga će doći do punog izražaja tek kasnije, kada je od dijelova Kraljevačkog odreda formiran 4. bataljon Prve proleterske brigade. Stekavši tek poslije odlaska sa kraljevačkog terena bogatija vojnička iskustva i stopivši se u čvršću vojničku cjelinu, kraljevački proleter i postojani i žilavi u odbrani.

Slabost, pak, koja je došla do izražaja odmah i za svo vrijeme bavljenja na kraljevačkom terenu, bila je u tome što gočka četa nije imala dovoljno čvrstih veza sa seljaštvom kao masovnom bazom ustanka. Četa je duže vremena živjela izolovana u planini, pod skoro konspirativnim uslovima. Iz ovog su proisticala trajne i teško otklonive poteškoće: u snabdijevanju hranom, u organizovanju obavještajne službe, u rješavanju problema ranjenika i drugo.

S druge strane, sve ostale partizanske čete oko Kraljeva bile su pretežno seljačkog karaktera, prisno povezane sa terenom. Sve one su, doduše, ušle u sastav odreda »Jovan Kursula«, ali su i dalje zadržale više samostalnosti nego što su stekle međusobne povezanosti. Valja priznati da geografski uslovi (rijeke) i operativna situacija (nagli početak ustanka i njegovo brzo splašnjavanje) nisu išli na ruku čvršćem povezivanju i borbeno-psihološkoj homogenizaciji četa. U povoljnijim prilikama, baš ovakav mješoviti radničko-seljački i intelektualski sastav Kraljevačkog odreda, mogao je da dadne izvanredne rezultate. Od njegovih elemenata moglo se skovati leguru upravo čudesne vrijednosti.

Političkom rukovodstvu Kraljevačkog odreda (Okružni komitet KP) nije pošlo za rukom da stvori širu društvenu osnovicu niti za ustanak, a kamoli za vođenje dužeg oslobodilačkog rata. Osim partijskih organizacija i borbenih grupa i četa na terenu nisu postojali nikakvi drugi oblici organizacije, bez kojih se jedan narodni i revolucionarni rat nije mogao ni zamisliti: organizacija žena, organizacija omladine i mreža narodnih odbora po selima. A među selima u okolini Kraljeva imalo je takvih u kojima je raspoloženje bilo izrazito nama u prilog.

Borbe za oslobođenje Kraljeva započele su u vrijeme (početkom oktobra) kada je ustanak u Srbiji bio dosegao kulminaciju. Do tada su bila oslobođena naselja: Krupan), Ljubovija, Bajina Bašta, Rogačica, Užice, Požega, Čačak, Ušće, Raška i Vrnjačka Banja. Imajući to u vidu reklo bi se da su opšti uslovi i za oslobođenje Kraljeva bili povoljni. Pa ipak, neuspjeh na Kraljevu nije teško objasniti, ako se zna za čitav splet lokalnih okolnosti koje su bile vrlo nepovoljne za ostvarenje poduhvata. Naime, za razliku od skoro svih pomenutih gradova koje su okupatorske posade bile prisiljene da napuste u okviru njihova šireg strateškog plana, a pod opštim pritiskom ustanka širom Srbije, Kraljevo je bilo branjen grad; njega je branilo oko 3000 Nijemaca uz podršku tenkova i aviona tipa »štuka«. Ustanici su prikupili oko 3.500 boraca. Sastav ustaničke vojske i komandovanja bili su heterogeni, što je iziskivalo poduže i zamorne pregovore između

partizana i četnika oko organizacije napada. Stvaralo se osjećanje nesigurnosti i nepovjerenja među napadačkim kolonama. Organizacija komandovanja nije bila ni blizu na visini onako složenog zadatka. Postojala su u stvari dva štaba koja su rukovodila opsadom grada. Zapadnim sektorom komandovao je mješovit partizansko-četnički operativni štab u Musinoj Reci, a južnim sektorom štab Kraljevačkog odreda. Odvojeni rijekom Ibar, bez telefonskih, pa i kurirskih veza, obadva štaba su djelovala više samostalno nego sinhronizovano. Neka vrst personalne unije između njih, u licu Pavla Jakšića, nije bila dovoljna da obezbedi jedinstvo akcije.

Ni sam Kraljevački odred nije još predstavljao vojnički homogenu cjelinu. Jedna četa je znala samo za postojanje drugih, a da nikad nisu imale prilike da se susretnu na jednom mjestu i upoznaju u jednoj borbi. Kada su otpočele borbe za Kraljevo, samo je čibukovačka četa dobila zadatak da napada i to sa strane Čačka, na zapadnom sektoru, dok su sve ostale čete (gočka, kruševička, dragosinjačka, vrnjačka i čukujevačka) imale zadatak da sa juga, istoka i sjevera zatvore prilaze ka Kraljevu. Kako su jedanput zadatak dobile tako su ga same izvršavale prema svojoj moći i umješnosti, a da u toku borbi nije više bilo značajnih intervencija od strane štaba odreda. Dakle, tih pet četa, koje su predstavljale većinu odreda, nisu nikad nastupile kao cjelovita snaga, usmjerena na jedan određeni objekat i u određeno vreme; nisu sadejstvovala. I, što je najstetnije, ove čete bile su skoro prepuštene svaka sebi.

Oko Kraljeva susreo sam se, prvi put u mojoj ratnoj praksi, sa fenomenom disperzije ranjenika. Ranjenika smo imali ne samo u bolnici u Mekušnici, nego i u selu Kamenici (lakši) i u selu Gradima, više sela Kruševice. U Grade je smjestila svoje ranjenike kruševička četa, a o njima se vrijedno i potpuno samostalno starala Milica Vujović, medicinska sestra iz Žiće. Takva disperzija otežavala je ljekarski rad. Ali ova poteškoća urodiće i svojim plodom: tu, oko Kraljeva, u meni se prvi put rodila zamisao o mobilnoj hirurškoj ekipi. Zamišljao sam: kad bih raspolagao samo s jednim hirurgom, a kad bih imao veći broj ranjenika, rasturenih po širokom prostranstvu, mogao bih ga najbolje iskoristiti samo ako bih ga popeo na konja pa da neprestano kruži od jedne grupe do druge. Ova ideja ostvariće se tek aprila 1942. godine, kada smo u Foči formirali mobilnu hiruršku ekipu koja je obrađivala ranjenike ne samo u fočanskoj bolnici, nego i u borbenim akcijama na ustaška uporišta Borač i Rogaticu.

Krucijalni problem partizanskog ratovanja — problem fizičke bezbjednosti ranjenika — ja, pred Kraljevom, nisam umio da riješim. Nisam tada još imao jasne i dosljedne koncepcije. Smještaj u šumarskoj kući kraj potoka Mekušnice nije bilo nikakvo rješenje: bio je to tipičan koncepcijski hibrid. Ja sam tu doveo ranjenike radi sigurnosti njihove. Istina, kuća je bila podalje od svih puteva, usred šume, od štaba odreda u Kamenici bila je udaljena preko jedan sat dobrog hoda. Međutim, boravak ranjenika u toj kući nije ostao ni za koga ni najmanja tajna! To znači da je bolnica, baš zbog svoje izolovanosti od odreda i od sela, a pošto su za nju ipak svi znali, mogla postati zahvalan objekat za prepad ne samo noću nego i usred dana. Zločin je mogao da se izvede bez ijednog svjedoka! Umjesto očekivane bezbjednosti postigli smo, dakle, nešto sasvim suprotno. Na temelju potonjih iskustava može se reći da je problem trebalo rješavati: ili primjenom totalne tajnosti (konspirativna bolnica, podzemno sklonište i dr.) ili javnim smještanjem bolnice u sela, odnosno kombinovanjem jednog i drugog načina. Selo Brezna moglo je za ove svrhe odlično poslužiti. Bilo je naklonjeno nama; naklonost se mogla očekivati pogotovo prema ranjenicima. Koliko bismo na taj način uprostiti problem snabdijevanja bolnice! A eventualni napadač ne bi mogao proći, a da ne bude barem opažen i raspoznat, ako ne i zaustavljen. Ali, za takvo rješenje nedostajala je osnovna pretpostavka, a to je da su se i sam odred i političko rukovodstvo bili oslobodili ostataka negdašnje sklonosti ka uvlačenju u šume i da su svoju djelatnost protegnuli sa čisto vojnih akcija na politički rad u selima.



Značaj i mogućnosti šireg geografskog prostora oko nas, takođe, nismo ni zapazili a kamo li procijenili. Planine Goč i Stolovi, koje su za naš odred predstavljale neku vrst geografske operacijske osnovice, imale su neposrednu topografsku vezu sa Željnom (1785 m) a sa Željina se moglo lako uskočiti u planinski masiv Kopaonika. Sam Kopaonik je dugačak oko 70 km. Na domaku Kopaonika su bila partizanska uporišta na planini Jastrepcu, Radanu i u podnožju rijeka Toplice i Jablanice. Dakle, cjelokupni ovaj planinski prostor između rijeka Ibra, Zapadne i Južne Morave, površine od oko 10.000 km<sup>2</sup>, dobro pošumljeni s vrlo rijetkim komunikacijama, a prilično naseljen, mogao je da posluži za manevrisanje i većih partizanskih jedinica, naravno, pod pretpostavkom da su i politički uslovi na tome terenu bili na vrijeme stvoreni.

#### IV

Do Čačka se tada putovalo konjem ili čezama, a od Čačka do Užica željeznicom. Voz prepun partizana, ali i kojekakvog svijeta na kome ne možeš raspoznati što ga zapravo tjera da putuje u tim vremenima, kad bi najbolje bilo da se kod kuće sjedi, ako se već ne mora ratovati. Da li su posrijedi »poslovi«, ili puka narodna radoznalost da se razgleda i »opipa« glavni grad partizanske republike? Naši organi bezbjednosti kontrolišu putnike. Opet me hvata moj romantičarski zanos: ovo je naš voz, naša policija, naše zastave sa petokrakama po željezničkim stanicama — sve atributi naše države. Neka živi naša vlast, naša Republika! Usred okupirane Evrope.

U Užice stigoh pokasno u noć. Vrhovni štab, već te noći, usjekao mi se u sećanje. Ta velika i tvrda zgrada narodne banke, ti široki hodnici i, naročito, neka stroga i pobožna tišina koja je, uza svo kretanje kurira i poslovanje štapskog osoblja, vladala u njoj — sve mi je to izgledalo drukčije od naše bučne i razbaškarene partizanije. A šta tek da kažem o četničkim štabovima, tim »pjanim mehanama« koje su zaudarale na rakiju i krkanluk... Prvi susret sa Vrhovnim štabom govorio mi je da imam pred sobom jedan sasvim nov kvalitet naše vojske.

Prvo su me uveli u trpezariju da večeram. Ekonom, jedan sijedi čiča, tipičnog srbijanskog lika, ponudio me kajmakom i kivanom govedinom. Potom mi dežurni pokaza krevet i reče da se sutradan javim drugu »Starom«.

#### Drug Stari?

Legao sam i drugo razmišljao o tome drugu Starom. Znao sam da će to biti drug Tito; onaj čije smo članke sa potpisom *Tt* čitali u »Biltenu«, na Goču i »prorađivali« po direktivi, s posebnom pažnjom. Neobično osjećanje sigurnosti vladalo je tada svakim partizanom pri pomisli da imamo generalnog sekretara Partije i da je on baš tu među nama, a ne ko zna gdje »gore«. Generalni sekretar Partije i Vrhovni komandant naše vojske! To znači da je naša stvar sad u pravim rukama i da nema više onog »hoćemo ili nećemo«; neće biti ni povratka ni skretanja sa ovog kursa, a i taj mutljag sa četnicima biće valjda raščišćen. Gdje li je sad Riko Žnidarčić?! Šta bi on rekao kad bi sad mogao biti u Užicu?! Stavili bismo, možda, tačku na naše pomalo elegične meditacije, kakve su nas pritiskivale u logoru Gurs u Francuskoj. Stajasma mi tako na vratima barake, a pred nama sumorna jesen hiljadu devetsto trideset i devete: glib do koljena,

bodljikava žica i početak drugog svjetskog rata. Čamotinja i neizvjesnost, da li ćemo se ikada odande izvući.

— Je li, Riko, šta misliš, da li naša Partija ima već svoga vođu, nekog, recimo, kao što su Rusi imali Lenjina? Ne možemo bez vođe. Moramo imati nekakvog vođu.

Možda ima. Ali ja mislim da onaj pravi još krampa u nekom šancu.

Mi tada nismo znali da je Partija već imala Tita kao svog generalnog sekretara. Rikova misao o čovjeku koji »još krampa u nekom šancu« bila je tek vizija, nadanje u neku daleku budućnost koju mi nećemo ni dočekati. Razmirice i obračuni u partijskim vrhovima nagrizali su našu vjeru u sopstvene snage. Zaspao sam s nestrpljenjem da noć prođe što prije.

Tita sam sutradan zatekao u prostranoj, svijetloj i jednostavno namještenoj sobi: oveći sto, pokriven sekcijama, na zidu velika karta Jugoslavije — i ništa više. Nastojao sam od svega srca da moj nastup bude što više »vojnički«. Naprosto sam uživao u toj svojoj vojničkoj strogosti i otresitosti. Htjelo mi se da što više naglasim, da demonstriram svoju »antipartizanshtinu«. Poslije pozdrava i raporta obuhvatio sam tog čovjeka jednim pogledom i odmah ulovio neka obilježja u njemu, u njemu koji je upravljao sudbinom naše borbe, koga smo tako dugo očekivali. Najprije vidjeh plave, nešto zamagljenje oči, potom do detalja izvajano lice; lice idealnog, ili u mojoj mašti idealiziranog, klasno svjesnog radnika, proletera. Kao da je skinuto s neke ruske slike iz vremena proletkulta. Tamnoplava uniforma. Moje već ranije začeto osjećanje sigurnosti i gordosti bilo je sad učvršćeno: sad vidim da imamo Komandanta, imamo onog koji zna šta hoće i kome želim da se potčinim; više nismo samo pojedinačni rastureni partizanski odredi; sada smo povezana vojska; sad svak može da osjeti da u svakoj prilici i neprilici ima nekoga lijevo i nekog desno od sebe.

Tito je ustao, i hodajući s kraja na kraj sobe, upoznao me sa situacijom. Čini mi se da sam ga više gledao nego slušao. Nisu mi promakle ni neke pojedinosti na njemu, kojima kao da se izdvajao iz moje predstave koju sam maloprije o njemu stekao; pojedinosti koje obilježavaju savremenog čovjeka, iznad i izvan klase, čovjeka podobnog za kretanje i u tzv. višem društvu. Misao: baš takav nam treba. Budući državnik.

Naš razgovor nije bio dug. I to mi se dopalo. Odlika dobrog starješine, tako sam shvatao, jeste i u tome da svome potčinjenom dadne sasvim određene, kratke i jasne direktive. Ne volim naklapanje ni ovajonaj — petljanje. Tito mi je, najprije, saopštio da sam postavljen za referenta saniteta pri Vrhovnom štabu. Takvu odluku je iziskivao razvoj ustanka uopšte i situacija na oslobođenoj teritoriji Srbije posebno. U Užicu, Čačku i Požegi nakupilo se mnoštvo ranjenika. Preko sedam stotina. Vlada prilična gužva. Moj prvi zadatak je da sredim stanje u Užicu.

Nije mi bilo baš lako pri duši kada sam napustio Titovu sobu. Istina, čitava njegova pojava i način kako me je upoznao s mojom novom funkcijom ulijevali su mi samopouzdanje i djelovali smirujuće, pa ipak, zadatak koji je stajao pred mnom kao da je prevazilazio moje snage. U cjelini, zadatak je glasio: organizovati sanitetsku službu u partizanskim odredima i u pozadini, na oslobođenoj teritoriji. Imajući pred sobom takav zadatak nisam u prvi mah

mogao da odolim pritisku nekakvih »uslovnih refleksa«, stečenih za vrijeme vojne obuke u staroj vojsci, pa i onih stečenih u španskom ratu: »sanitet u trupi« i »sanitet u pozadini« kao dvije definisane i odvojene kategorije. A odmah zatim opomenuh se: ne smijem da se povedem za tom šemom; ovaj rat koji sad vodimo je nešto posebno, novo, pa stoga i moje razmišljanje treba da bude drukčijim, novim putevima. Ali kakvim? Šta se zapravo događa u ovom našem ratu koji se razbuktao diljem čitave zemlje, od Petrove Gore, pa preko Bosne do Jastrepca? Kako to saznati? Trebali bismo obići, upoznati, sabrati iskustva i otkriti ono »novo«. Ali, ima li vremena za tako širok program, kad je situacija u samom Užicu postala napeta? Nađoh se opkoljen bedemom nepoznanica.

Onda sam dozvao u pomoć svoje najopštije borbene iskustvo. Komunisti su me naučili jednom zadovoljstvu ponešto bizarne vrste: nasrtati svom snagom na teškoće, savladivati ih, a ne zaobilaziti. Tada, u Užicu, a i kasnije tokom rata, kad god bih se našao u »okruženju« nepreglednih i zapetljanih zadataka kao pred kamenom gromadom koja blokira misao i zamagli vidike, nastojao sam da otpočnem »probijati opsadu« oprobanim metodom: »upoznaj, procijeni, djeluj«. Zaista, nema ničeg pogrešnijeg nego kad čovjek, našavši se pred nepoznatom pojavom i složenim zadatkom pasivno čeka da mu »sine« u pameti. Umesto svih meditacija treba otpočeti djelovati: izviđati, upoznavati i već u tome procesu donositi neke početne odluke, preduzeti »male« akcije i postizati makar i minimalne rezultate. »Velika« rješenja će se, potom, sama po sebi nametnuti. Svaka utvrda mora da ima negdje i svoju pukotinu, treba je samo otkriti. Kao pri rješavanju ukrštenih riječi: ako ne možeš odgonetnuti koja je to »rijeka u Australiji« od pet riječi, počni sa »riječnim ostrvom« — adom!

Dan i noć bio sam u pokretu. U Užicu, Požegi i Čačku obilazio sam sve što je bilo u vezi sa sanitetom: bolnice, ambulante, apoteke i ljude koji su tu radili. Ukupno je na tom području moglo biti oko 500 ranjenika. Kasnije, kada je počela njemačka ofanziva, taj je broj porastao na 700. Najveća njihova koncentracija bila je u samom Užicu, u gradskoj bolnici i bolnici Crvenog krsta i u Sevojnu, u poljoprivrednoj školi. Stanje u bolnicama, dabome, nije bilo zadovoljavajuće, ali nije bilo ni tragično. Mnogo štošta me je podsjećalo na Španiju: bolnice prepune, premnogo pomoćnog osoblja, nevještog u svim poslovima, teški zadah od gnojnih rana, mnogo osteomijelita i sepse, medicinski rad slab. Primjenjivalo se uglavnom konzervativno liječenje rana beskrajnim previjanjima i ispiranjima, a malo se hirurški radilo. Ali, s druge strane, u bolnicama je ipak vladao nekakav red i »naš« poredak, funkcionisali su politički komesari, čitana je štampa, ishrana je uredno tekla i raspoloženje među ranjenicima bilo je vrlo dobro. Valja napomenuti da je u tim partizanskim bolnicama liječen i manji broj četničkih ranjenika koji su poticali iz vremena zajedničkih borbi protiv okupatora, dok četnička komanda još nije izdala naređenje za izdaju i bratoubički rat. U postupku prema njima nije bilo nikakve razlike. Čitava, dakle, atmosfera koju sam zatekao u bolnicama, uvjeravala me je da »stvar ipak nekako ide«. U Užicu zatekao sam priličan broj ljekara: Dejana Popovića, Julku i Đuru Mešterović (moji stari drugovi), Andersena-Rusa, doktorku Fridu Gutman i medicinara Miku Pavlovića. Zato mi se na kraju obilaska činilo da bi pri takvom stanju stvari u bolnicama mogao da se postavi

kao glavni zadatak: održati sanitetski kurs za bolničare u partizanskim odredima. Smatrao sam da bi budući ranjenici stizali do bolnica u mnogo boljem stanju ako bi bolje funkcionisala prva pomoć na bojištu, ako bismo u odredima imali barem po jednu odgovornu i dobro školovanu bolničarku koja bi sve radila po jedinstvenom metodu naučenom ovdje u Užicu. Već sam bio spremio poziv za ovaj kurs. Pripremio sam i formular ranjeničke karte. Kursom je trebalo da rukovodi dr Dejan Popović.

Ali dva krupna i iznenadna događaja potpuno prekidoše ove moje planove: eksplozija u fabrici municije i njemačka ofanziva protiv oslobođene teritorije.

Užička fabrika municije eksplodirala je u rano poslijepodne 22. novembra 1941. godine. U tom trenutku zatekao sam se u glavnoj ulici što vodi od trga prema narodnoj banci (Vrhovnom štabu) i njenim podzemnim trezorima gdje je bila smještena fabrika. Čuvši snažnu detonaciju, pomislio sam najprije da je u pitanju avionska bomba pa sam instinktivno skrenuo s ulice pod svod nekih kućnih vrata. Ali ubrzo sam vidio kako iz grla podzemne fabrike suklja crni dim, a kroz dim izlijeću ljudi i trče izbezumljeno ulicom prema meni. Izgledali su jezivo, kao fantomi iz pakla: potpuno crni, samo su im se bjelasali zubi i oči, sa rukama podignutim uvis. Među njima sam prepoznao profesora Pavla Savića.

Opečeni ljudi stručiše se u garnizonsku ambulantu u kojoj je radio dr Andersen-Rus. Otrčao sam za njima. U ambulanti je vladala prava »traumatska epidemija«, iako mi ovaj Pirogovljev izraz tada još nije bio poznat. Povrijeđeni su ispunili hodnike i veliku sobu u kojoj smo obrazovali previjalište. Bilo je zapomaganja, pometnje, necjelishodne žurbe, pa ipak prva pomoć je ukazana svima u roku od 2 do 3 sata. Opečene površine smo zavijali sterilnom gazom, ali smo pri tome pravili grešku, naime, na gazu smo stavljali i vazelin, čija je sterilnost bila sasvim sumnjiva.

Teško povrijeđeni su prenijeti u gradsku bolnicu. Ne sjećam se više njihova broja, ali svakako je bilo barem dvadesetak vrlo teških opekotina sa preko 50% opečene površine. Sjećam se dobro zapomaganja tih bolesnika. Mi, ljekari, nismo se mogli složiti oko liječenja šokiranih. Jedni su stajali na stanovištu da im treba davati morfijum sve dok se javlja bol kao jedan od glavnih faktora šoka, tim prije što tada nije bilo krvi, a niti iskustava u transfuziji, da bismo se na taj način uspješnije borili protiv šoka. Drugi su bili protiv morfijuma.

Likvidacija posljedica eksplozije u Užicu zahtijevala je puno angažovanje naših snaga, te nam je odvušla pažnju sa druge, mnogo veće opasnosti koja se nadvila nad Užičku republiku i veliki broj ranjenika u njoj. Naime, njemačka ofanziva bila je već u toku. Ukoliko je tačno da je eksplozija bila djelo neprijateljeve diverzije, a ne udes, onda se mora priznati da mu je zaista pošlo za rukom da ostvari školski primjer kombinovanja diverzije u pozadini sa dejstvom njegovih snaga s fronta.

Njemačko-kvislinška ofanziva protiv Užica bila je usmjerena u tri glavna pravca:

- I. dolinom Drine, pravcem Ljubovija-Rogačica-Kadinjača-Užice.
- II. pravcem, Valjevo-Bukovi-Kosjerić-Užice.
- III. dolinom Zapadne Morave, pravcem Kraljevo-Čačak-Požega-Užice.

I pored herojskog otpora na Bukovima i Kadinjači i na mnogim drugim položajima slobodne teritorije, naše snage nisu uspjele da zadrže pritisak nadmoćnog neprijatelja. Događaji su se razvijali munjevitom brzinom: 25. XI pala je Ljubovija; 27. XI Nijemci se probijaju od Kraljeva ka Čačku, a 28. XI zauzimaju Čačak; 29. XI Nijemci ulaze u Užice. Tog dana započeo sam tek drugu nedjelju svog staža na dužnosti u Vrhovnom štabu.

Napetost je rasla iz časa u čas. Sa svih strana su stizali kuriri, zvonili telefoni s vestima sve nepovoljnijim. Sjećam se Titovog razgovora s nekim komandantom na čačanskom pravcu. Naređivao je:

»Rasporedite mitraljeze po dubini! Razumijete li me, po dubini! Tad sam prvi put čuo za termin »po dubini« i nisam još shvatio njegovo značenje. Ali, cijela ta prenapeta atmosfera je imala i svoj kontrapunkt. Naime, po Vrhovnom štabu se tad muvao nekakav čudan delija: u engleskoj uniformi, visoka, atletskog stasa, hladnokrvan do te mjere da ti ide na živce. Zatekoh ga jednom i u Titovoj sobi kako ubjeđuje Tita u nužnost saradnje sa četnicima Draže Mihailovića! Njegova upornost i sistematičnost u dokaznom postupku je izazvala u Titu odbojne varnice. Kakva sad saradnja poslije tolikih činova nevjerstva i spekulacije sa okupatorom?<sup>3</sup>

Kakav je bio rad saniteta u tim danima?

Još početkom novembra Vrhovni štab je naredio da se na Zlatiboru, gdje je postojao veći broj turističkih objekata, pripremi smještaj za ranjenike. Ovo naređenje je izdato vrlo vjerovatno u vezi sa već započetom njemačkom ofanzivom i s namjerom da se pripremi odušak iz kotla u koji bi eventualno mogli pasti ranjenici u dolini Zapadne Morave. Na Zlatibor je 21. novembra transportovana prva grupa teških ranjenika iz Užica, a 26. XI Vrhovni štab mi je naredio da sprovedem evakuaciju svih ranjenika iz svih gradova oslobođene teritorije. Prokuljali su potoci ranjenika iz Čačka, sa valjevskog pravca i od Rogачice, tako da je Užice odjednom postalo kritično usko grlo. Za dalju evakuaciju na Zlatibor stavljena su mi na raspolaganje svega tri kamiona, jedna sanitetska kola i jedan autobus. I onaj jedini autobus je prvog dana bio izgubljen: survao se niz strminu Palisata, srećom bez ranjenika, na povratku u Užice; poginuo je samo šofer. Osim krize u vremenu i transportnim sredstvima, situaciju je pogoršavala i žestoka zima koja je baš tih dana otpočela. Mraz je bio tako žestok da sam bio svjedok kako se na platformama kamiona ledi gnoj koji je isticao iz rana. Ne znam šta je bio razlog još jednoj nevolji, da li panika ili nečija sabotaza, tek bilo je mnogo ranjenika koji su iznošeni iz bolnice bez odijela, samo umotani u čaršav i čebe. Pa ipak, evakuacija iz Užica izvršena je potpuno i na vrijeme. Posljednji ranjenici napustili su Užice noću 28/29. novembra, a 29. novembra prije podne Nijemci su zauzeli grad.

Međutim, suprotno mom očekivanju, kriza se nastavila i na Zlatiboru, te je tamo dostigla dramatičnu kulminaciju. Ja sam živio u nadi da je Zlatibor nepristupačan za Nijemce i neosvojiv. Mislim da nisam bio jedini koji je u to vjerovao.

<sup>3</sup> Bio je to D. T. Hudson, engleski obavještajni oficir koji se iskrcao u Crnoj Gori septembra 1941. sa zadatkom da prikupi podatke o svim snagama koje su se na tlu Jugoslavije suprotstavljale okupatorima.

Vijest o padu Užica stigla je na Zlatibor 29. novembra uveče, dakle barem 6 sati kasnije od samog događaja. Vijest je u početku bila primljena kao »alarmantna i petokolonaška«! Tek u noć uspjelo nam je da pronađemo Vrhovni štab u vili na Palisatu i da dobijemo od Aleksandra Rankovića potvrdu da je situacija zaista kritična, da se dolazak Nijemaca može očekivati već sutradan rano i da ranjenike treba hitno evakuisati preko rijeke Uvca prema Sandžaku. Moram priznati da je to naređenje djelovalo porazno: mrkla noć, ciča zima, oko 700 ranjenika rasturenih po svim vilama i kafanama, osoblje premoreno prethodnom danonoćnom evakuacijom, sva vozila u rashodu i rasturena kojekuda, a kad bi ih i bilo, ne bismo s njima ništa više mogli napraviti jer je druma bilo još samo nekoliko kilometara prema Uvcu. Atmosfera bespomoćnosti bila je potencirana još i time što se do toga časa nije znalo za sudbinu druga Tita. Mislilo se da je on poginuo. U Vrhovnom štabu vladala je duboka potištenost. Na moje pitanje šta ćemo da radimo s teškim (nepokretnim) ranjenicima, za koje nemamo baš nikakvih transportnih sredstava, A. Ranković je nemoćno slegao ramenima i dodao da, ako je tako, onda ne preostaje ništa drugo nego da ih ostavimo na Zlatiboru. Sveukupno osoblje treba također da krene s pokretnim ranjenicima. Iz Štaba sam se vratio na Kraljeve Vode. Tamo sam, među ranjenicima, a i među osobljem, zatekao veliku neizvjesnost i uznemirenost. Jedan od ranjenika već je počinio samoubistvo.

Mene i sve nas je kao mora pritiskivala neizvjesna sudbina teških ranjenika. Vrativši se u bolnicu sazvao sam rukovodeće ljekare na dogovor kako da najbolje sprovedemo direktivu koju smo dobili od Vrhovnog štaba. Uskoro je počelo kretanje ranjenika ka cesti i, dalje, ka Uvcu. Tek tada, kad su pokretni ranjenici počeli već napuštati bolnicu i kada je porasla opšta uznemirenost, naročito među teškim ranjenicima, meni je počela dolaziti u svijest sva strahota nastale stvarnosti kojoj sam bio nemoćan svjedok. Ostavljanje teških ranjenika na milost i nemilost neprijatelju, i pored sve racionalne »opravdanosti« takvog postupka, ja, kao najodgovorniji rukovodilac u našem sanitetu, nisam mogao drugačije doživjeti nego kao svoju ličnu krivicu i lični neuspjeh. U takvom duševnom stanju ponovo sam skupio ljekare i saopštio im da ja, kao najodgovorniji među nama, ne mogu napustiti teške ranjenike i da želim dobrovoljno ostati s njima sve dotle dok se to bude moglo. Insistirao sam na tome da oni, kao i ostalo osoblje, u duhu direktive Vrhovnog štaba, treba odmah da krenu naprijed. Bilo je oštre rasprave oko te moje odluke.<sup>3a</sup>

Poslije ponoći napustila je Kraljeve Vode i posljednja grupa ranjenika i sanitetskog osoblja. Nad Zlatiborom je zavladao zloslutna tišina. Obilazio sam vile. Zaticao sam još neke vozače kamiona kako spavaju. Potezao sam, besmisleno, i pištolj na njih. Poslije svih uzbuđenja, većinu teških ranjenika savladao je duboki san. Budne sam tješio da se ne boje, jer »iza nas ima još jedinica«. I sam sam još živio u nadi da, možda, ipak još nije sve izgubljeno i da

<sup>3a</sup> Ova zlatiborska noć nije me ni poslije rata puštala na mitu (»Cum subit illius tristissimae noctis imago« - Kad mi nadode slika one najtužnije noći, kako je zavapio Ovidije). Povodom nekog mog napisa neki moji dobri prijatelji napadoše me u pismima kako sam se ja te noći ponašao izgubljeno, kolebljivo i oportunistički, jer »nisam izvršio naređenje Vrhovnog štaba«, ostavši na Zlatiboru, a oni, otišavši preko Uvca, da su bili na visini datog nam zadatka! Zanimjemio sam u nemoći da odgovorim na ovu koještariju.

će stvarno naići kakva jedinica s kamionima. Uljuljkivao sam se u iluziji da ih Nijemci ipak neće pobiti, jer mi nismo ubijali ni njihove zarobljenike, a kamo li ranjenike.

Pred zora sam izišao u park. Gusta magla, koja se pod mrazom pretvarala odmah u inje, skrivala je svaki vidik. Hodao sam stazama, u tišini čija me apsolutnost tukla u mozak više nego sve doživljeno i više nego ono što još treba da se dogodi. Odjednom, tamo od Palisata, začuh nekakav šum, najprije sasvim nejasan i, potom, kao zveket čuturica i oružja i još bliže, kao bat koraka. Kolona. Pošao sam u susret i natrapao na neki plot. Kolona je žurila tik pored mene. Po govoru sam zaključio da su partizani. Javio sam se. Iz kolone istupi jedna prilika. Prepoznao sam A. Rankovića. Upita me, šta tu još radim. Objasnim mu da je sve što je moglo da se kreće već napustilo Zlatibor, a da preko stotinu teških ranjenika još leži u vilama.

— Pa, šta sad namjeravaš?

— Da ostanem još malo s ranjenicima, da vidim šta će biti.

— Nema to nikakvog smisla. Mi smo posljednja zaštitnica. Iza nas više nikog nema osim Nijemaca. Pođi odmah s nama.

Zgrabi me za ruku i povuče u kolonu. Bilo je to u zoru 30. novembra.

Tog jutra prevalili smo, preko Zlatiborskih humki i livada, oko desetak kilometara i predanili u selu Alin Potok. Velika gužva je tu vladala. U tjeskobne prostorije osnovne škole sabilo se mnoštvo ranjenika. Dao sam se na previjanje. Komandiri su vodili beskrajne dogovore o tome, kada, kuda i s kime treba da se pode dalje. Mogao sam jedino da registrujem imena nekih naselja koja su u tim raspravama često pominjana: Rožanstvo, Sirogojno, Gostilje..., ali nisam uspio da dokučim, da li ćemo se u pravcu tih sela dalje kretati, ili su tamo još ostaci naših jedinica, koje treba sačekati, ili je već neprijatelj donde dopro. Pošto su komandiri uspjeli da ljudstvo, rasuto kojekuda po kućama, svrstaju u kolonu, krenuli smo obnoć prema masivu Cigote, visokom oko 1300 m. Cigota je strma, ali obla golet na čijim visovima nas je ošinuo oštar mraz. Rijetki borovi, koji su nam se ukazivali u osvitu, bili su okićeni injem i ledom. Led je na borovim granama visio poput grozdova od stakla, a zraci jutarnjeg sunca prelamali su se kroz njih u duginim bojama. Ljudi su mi sad izgledali čiliji, valjda i zbog jasnog cilja ka kome se krećemo: rijeka Uvac i slobodna teritorija sandžačkih partizana na drugoj obali. Među vođama naše kolone prepoznao sam Peru Stambolića. Nisam ga vidio još od 1936. godine kada smo demonstrirali povodom ubistva Žarka Marinovića. Prešavši Čigotu sišli smo do sela Borove Glave. Bližili smo se na domak ceste kojom su noćas promakle kolone ranjenika i boraca prema Uvcu, a sad je neko sa začelja kolone dao znak da od Kraljevih Voda nailaze tenkovi. Za trenutak mogu da se pojave na okuci ceste iznad koje smo se taman prikupili, prikriveni u borovoj šumici. Prilika je vrlo povoljna da se tenkovi napadnu. A. Ranković me povuče u stranu:

— Doktore, ti si Španac, šta misliš, može li se ovdje nešto učiniti protiv tenkova?

— Može, ali čime?

Uto nas prekide tandrkanje tenkova i mi, nepripremljeni za ovaj iznenađan susret, stadosmo bježati uz brdo, jednom pošumljenom kosom, ka planini Murtenici. Dočepavši se njenog stjenovitog grebena mogli smo sad malo da počinemo i osmotrimo šta se zbiva u dolini, oko ceste. Sa sniježne osnove koja se bjelasila u odsjaju popodnevnog sunca dizali su se visoko ka nebu plavičasti i mrki dimovi. Među borcima čujem glasove:

— Gori Dobroselica, gori i Draglica.

— Sudeći po dimovima, Nijemci su već dopali i do Sjeništa. Da li će preći i Uvac?

Čuli su se mitraljeski rafali i rijetki pucnjevi pušaka.

Već se hvatalo povećerje i mi uronismo u dubinu šume u Murtenici. Diljem ove surove planine pomjeramo se prema jugu. U noć smo naišli na jednu osamljenu brvnaru i u njoj zateknemo čovjeka kraj tople furune. Moja grupa zastade u kući radi kratkog odmora. Toplina me omami. Iznenada osetim da mi stopalo u čizmi počinje da otiče i, dok su se drugovi raspitivali za najbolji put prema Uvcu, ja sam pao u iskušenje da čizmu skinem. Ta nisam je izuvao otkako je počela evakuacija Užica. Na stopalu, iznad prstiju, uočio sam jedan crveni prišt, ništa osobito, ali, pod uticajem topline, oslobođeno od stezanja čizme, stopalo poče da kipi kao tijesto, i njegov opseg je svakog trenutka prevazilazio opseg čizme. Intenzivan pulsirajući bol u čitavoj potkoljenici onemogućio me sad da i na nogu stanem. Otpoče i groznica. Šta da se radi? Drugovi su se spremali za pokret. Marku objasnim šta je i kako je. Rekoh mu: krenite odmah dalje, kroz tu šumu ne možete me nositi, ja ću ostati kod ovog seljaka i za par dana eto me za vama. Pravac Radojinja? Marko se sa tim složio i oni odoše. Rekoh: ostaću kod seljaka?! Pa ko je on? Na čijoj je strani u ovoj podjeli Srbije, u podjeli čitavog svijeta? Kakvi sve instinkti u njemu tinjaju? Ništa o tome nisam mogao da znam niti da naslutim. Do tada, dok su drugovi još boravili u njegovoj pojati, on je mirno sjedio u uglu, kraj peći, ćutljiv, odgovarajući samo na pitanja. Lice mu je bilo mrko i smrknuto, no ipak, zapazio sam, da mu je pogled pronicljiv i otvoren prema sagovorniku. Kad smo ostali sami ja mu povjerim svoju nevolju, a on reče da je iz sela Gornjeg Ljubiša, s druge strane i podno planine i da se nada da bi me mogao koji dan skloniti u svojoj kući. Obećah da mu neću nikad zaboraviti ako to učini. Teškom mukom, uz pomoć njegovu, zapravo, više nošen nego hodajući na vlastitim nogama, siđosmo do sela. Bila je još noć i ukućani su još spavali: žena, mladi brat, bratova žena i mnoštvo sitne djece. Na otvorenom ognjištu raspiriše vatru oko koje se okupi cijela porodica na savjetovanje. Ležao sam na klupi u suprotnom ćošku, a oni su tiho ćućorili. Nisam mogao ništa da čujem, ali dužina njihovog dogovaranja nije mi obećavala dobro. Uneke mi priđe domaćin i saopšti:

— Ne mogu te držati u kući. Danas je jedna patrola njemačke konjice prokrstarila selom. Ako te nađu kod mene, ode mi i kuća i porodica. Nego, imam ja još jednu pojatu gore u planini, niko u nju ne zalazi u ovo doba godine. Da podeš gore, a mi ćemo ti svaki dan donositi hranu.

— Pa kako ću sad opet gore? Vidiš li šta mi se od noge načinilo? Ne mogu više gore. Skloni me gdje bilo tu, u štalu ili sjenik. Niko ne može za mene doznati, samo ako se u svoju porodicu uzdaš.



— Ne, nikako. Spaliće mi kuću. Samo gore u planini mogu da te smjestim.

Nije bilo druge nego da prihvatim onoliko koliko mi nudi. Njegov mlađi brat, dvadesetogodišnjak, stamen i nabijen kao mečak, natovari me na svoja leđa i iznese uz planinu! Pojata, izdjelana od tankih dasaka, između kojih je bilo za dva prsta razmaka, imala je krevet s nešto slame i limenu pećicu. Momak mi ostavi hljeba i sira, obeća da će večeras opet naići s toplom hranom i ode. Tek je počelo da svanjava.

A kad je preotelo sunce mogao sam, između dasaka, da osmotrim okolinu: pojata je ležala usred ravne livade okružene smrekovom šumom. Snijeg, tišina i studen. Da naložim peć, na to nisam smio ni pomisliti; dim bi me odao. Doduše, vidjeću svakog ko bi, s bilo koje strane, pošao ka pojati, ali, šta mi to vrijedi kad o pojasi imam jedino ovaj bijedni »vojnodržavni« čoravac i sanitetsku torbicu. Ne preostade mi, dakle, ništa drugo nego da se pokrijem svojim kožnim kaputom, da ćutim i da drhtim od spoljašnje studeni i od unutarnje groznice.

Uskoro je tišinu prekinula nekakva snažna grmljavina. Topovska paljba ili avionsko bombardovanje? Traje dugo, po pola sata, pa opet. Dolazi s juga. Šta to može biti? Prva pomisao: to su Rusi došli da svojim avionima štite odstupanje naših snaga. Tuku Rusi po njemačkim kolonama. Zaista, ne može ništa drugo biti nego to. Jer, mi topova ni aviona nemamo, a Nijemci nemaju razloga da ih upotrebe protiv nas kada smo u pokretu i rasuti u malim borbenim grupama. Zaista sam mislio da su nam Rusi došli u pomoć. Uvjerenje o »ruskoj podršci« držalo me sve dok nedjelju dana kasnije nisam sustigao naše i od njih saznao o čemu se zapravo radilo. Bila je to bitka na Pljevljima, kada se talijanski okupator branio na život i smrt, upotrebivši sva raspoloživa teška oruđa protiv crnogorskih partizana koji su napadali. Kako mogu da objasnim onakvu svoju suludu pomisao? Nije bilo u pitanju samo bunilo od groznice koja me tresla. Jer, ista pomisao mi se dogodila i pred Kraljevom kada su prvog dana našeg napada na grad naletjele njemačke štuke, a ja sam ih, u prvim trenucima, doživio kao ruske avione! Bio sam tada, u fizičkom pogledu, potpuno zdrav. U pitanju je bila jedna vrst vjerskog ludila. Nešto poput zanosa velikih vjerskih fanatika koji »vidješe« Isusa ili Mariju. Ja sam u sebi, godinama ranije, gradio predstavu o Sovjetskom Savezu, o boljševicima, o Staljinu, i u toj predstavi bila je prisutna dominantna: oni znaju sve, oni mogu sve. Oni znaju za svaki revolucionarni potocić koji na ovoj planeti uvire u ogromnu rijeku svjetske revolucije, znaju za svakog komunistu koji se bori ili izdiše na bezbrojnim mučilištima i gubilištima, oni su kadri da stignu do svakog i da pomognu svuda i da svaku žrtvu istrgnu iz ruku dželata, a ako to ne čine, onda je to samo zato što je za revoluciju i njenu konačnu pobjedu neophodno da se žrtve u krvi podnesu, i to bez roptanja, čak i tada kad nam se kao pojedincima čine besmislenim. Nema besmislenih žrtava. Ništa što se revolucije i komunističkih ideala tiče nije im nepoznato, svud stižu, sve vide, cijene, poštuju i vole, svakome pružaju bratsku ruku pomoći: stalo im je do revolucionarnih pokreta u drugim zemljama i više nego do samih sebe. Zato, kad smo se digli na Kraljevo u oktobru i kada moramo da se iz Srbije povlačimo, sada, za sve to su oni u pravi čas saznali i potekli nam u pomoć.

Zaista, tako sam razmišljao u svojoj osami, na planini Murtenici drugog decembra hiljadu devetsto četrdeset i prve godine.

U suton začuh škripavi hod prtinom. Brat! Veli: — Hajdemo dolje u selo. Ne možemo te ostaviti tu. I zvijer će noćas teško ostati od mraza, a kamo li bolestan čovjek.

Zgrabi me na krkače pa sa mnom opet niz planinu. Bolovi u nozi, koja je visila, bili bi nepodnošljivi da ih nije ublažavala dobrota ovog mladog čovjeka. U kući me čekala topla sobica i ležaj na podu. Dugo nisam mogao da shvatim ovolike promjene u toku jednog jedinog dana. Čovječnost ili lukavstvo?

Domaćin, Todor Joksimović, ponovio je pobude koje su ih navele da me ipak prime u kuću. On, veli, ne želi da se miješa ni u šta u ovome čudnom ratu. Nije ni uz partizane ni uz četnike. Hoće da ostane sam i svoj, samo da ga niko ne dira. A selo se već dijeli. Jedni već preskaču iz tabora u tabor. Kome da vjeruješ? Mene će čuvati. Samo da se ne pokazujem iz sobice. Bude li trebalo bježati, daće mi znak.

Njegovo kazivanje ulijevalo mi je povjerenje. Odgovarala je mojim predstavama o nekakvom primarnom i autentičnom poštenju naroda. Da li ću se prevariti? Nisu li to u meni ostaci »narodnjačkih« predrasuda zbog kojih sam u logoru Gurs pretrpio kritiku? Pa i sam Todor mi je davao osnova da pomalo sumnjam u čistotu njegovih namjera. Svaki put kad bi navraćao do mene u sobicu, pokazivao je poseban interes za moj pištolj, opipavao ga, okretao, raspitivao se koliko imam metaka. Nije ga zadovoljavao moj odgovor da sam »običan« partizanski doktor, jer, veli, moj dugački kožni kaput odaje nekakvog »visokog štablijku«. Pitao me za koliko bih mu prodao kaput. Niko i nikada neće saznati kakva su se sve protivurječna htijenja klupčala tih dana u njegovoj duši.

Nogu sam podvrgao brižljivom liječenju, jer: samo što prije krenuti odavde, što prije dostići naše jedinice. Imao sam tablete za Burove obloge. Infekcija, srećom, nije krenula u dublje slojeve tkiva; zahvatila je samo potkožno tkivo na leđima stopala i limfne žlijezde u preponi. Temperatura i drhtavica su me iscrpljivale. Todor mi je donosio najbolju hranu koju je imao: mlijeko, sir, kačamak i kiseli kupus sa suvim mesom, ali sam sasvim malo od svega toga mogao da trošim.

Svako večer u donjoj odaji, kraj ognjišta, svraćali su na razgovor Todorovi suseljani i ja sam iz svog sobička mogao sve da slušam. Najbučnije su bile žene. Sve odreda sikću na partizane: »Eto, nema sad ni šećera, ni kafe. Zavadiše nas s Nijemcima i pobjegoše, dabogda ne povratili se više«. Teško mi je. Tako, dakle, izgleda »oseka« ustanka. Sad će i zec dizati nogu na nas. Ipak, tješim se: kukati za kafom u tim danima i kriviti za to partizane mogu samo ljudi koji su i inače, u svakodnevnom životu, kukavelji, sebični i pakosni.

Ali, bolnije od bolova u nozi, jetkije od glasova koji su dopirali od ognjišta bila su stalna obračunavanja sa samim sobom. Predugačke su zimske noći za svakog osamljenika, a kamoli za prokletnike i gonjenike kakvi smo mi. Sretnik će se najesti kisela kupusa sa slaninom, pa će slatko hrkati dvanaest časova, a mi, komunisti vječito grebenamo i prekopavamo po svojoj savjesti, vadimo dio po dio da bi ga »očistili« i ponovo stavili »na svoje mjesto«. A ispada redovno, kao kod lošeg časovničara, da poneki dio »pretekne«. Nikada da skupiš sve u cjelinu. Uvijek ostaje nekakva pukotina u koju se, sutradan, ubacuje »protivnik«. I dvoboj se nastavlja.

Marko je u Borovoj glavi upitao: »Doktore, ti si Španac; šta misliš, može li se ovde nešto učiniti protiv tenkova« i ja se tek sada na Murtenici prisjećam da su njegove oči izražavale veliku želju da se nešto učini, jer on je bio pritisnut odgovornošću za čitavu grupu u povlačenju, grupu je trebalo sačuvati od rasula, trebalo je nešto učiniti protiv tenkova, pokazati bilo kakav uspjeh ili želju za uspjehom, i ja sam mrtvo-hladno odgovorio da se ne može ništa, jer da nemamo nikakva oružja ni oruđa, a mogao sam recimo, kliknuti: »Prekopajmo cestu, oborimo borove preko ceste, napadnimo kragujevčankama, napadnimo golim rukama!« Jer, nije sve u djelu ni u materijalnom učinku. Ponekad će i sama riječ proizvesti materijalnu silu, neki sasvim iracionalan postupak zadobit će smisao. Ut aliquid fieri videatur.<sup>3b</sup> Marko nije tad ništa rekao niti me prijekorno pogledao, ali ko zna što je mislio, ta svi smo naglo strgnuli uz brdo, nikome nije bilo do čitanja iz očiju, ali mora da je on pomislio, kakav je to Španac kad ne umije ni tenkove da zaustavi. Pa i ja bih na njegovom mjestu tako sudio. A onda ovaj ostanak u Murtenici. Nije ništa učinio protiv tenkova, a sada bajagi »ne može«, neće dalje s grupom, ostaje kod nekakvog problematičnog seljaka (svi su sada problematični) izmišlja nekakvu infekciju u nozi, a ustvari se koleba. Pa logično: doktor — intelektualac, a ustanak je u krizi.

Jedne večeri dopre glas od ognjišta:

— Nijemci im poubijali sve ranjenike na Kraljevim Vodama. Broja im se ne zna. Sve što su zatekli u vilama.

Dokle će me ti glasovi od ognjišta sve tako redom udarati?

Stotinu i pedeset postrijeljenih drugova. Kažu da je kapetan dužan da potone sa svojim brodom. Kapetan je bio dužan da potone i u ovom brodolomu. Svu posadu je otpustio u čamce. Ostao je sam samcat, ali nije ni pomišljao da se kapetanski žrtvuje, htio je samo da ostane »dok se bude moglo« da vidi šta će biti, a onda će se povući. Nije li trebalo da ipak ostane do posljednjeg trenutka i da podijeli sudbinu s ranjenicima? Možda je mogao da se ispriječi pred Nijemcima, i poznavajući dobro njemački jezik, u ime Ženevske konvencije, da spase živote ranjenika? Njihove živote, možda i ne, ali svoju čast? Ko će ga odbraniti od sumnjičenja da se predao Nijemcima? Stopedeset života može biti lišeno minimalne mogućnosti da bude spašeno, ali da se dovede u sumnju »čistota lika« jednog partizanskog ljekara — komuniste, to nikako, jer mi smo velemaistori u sumnjičenju. Sve u ime čistote moralnog lika.

Sad mi ne preostaje nego da se pokrijem ponjavom preko glave i da ćutim kao gluva kučka. Iz ovog škripca nikud.

Četvrtog dana provalio je gnoj, noga splasnula i temperatura spala na normalu. Sedmog dana Todor me isprati do grebena planine i pokaza put:

— Imaš dva sata hoda kroz šumu. Samo se drži planinskog vijenca, ni lijevo ni desno. Iz šume ćeš izići ili u selo Negbinu ili u Sjeništa. Svejedno. Odande je čistina sve do Uvca. Nek ti je srećan put.

Tako reče Todor. Todor je održao svoju riječ. Primio me je u kuću i nije me odao. Nije me ubio. A mogao je.

<sup>3b</sup>Nek barem izgleda da se nešto čini.

Ovdje moram prekinuti hronološki red pisanja i preskočiti punih osam godina, da bi se vratio sudbini ovog murteničkog seljaka, Todora Joksimovića.

Hiljadu devetsto četrdeset i devete godine sam ljetovao na Zlatiboru i, budući da sam se tu našao blizu Todorova sela, na svega 4 sata hoda, a Todor mi nije izlazio iz glave za sve godine rata, nakanim se da ga potražim. Uzmem konjica iz obližnje farme te pojašem onim prekrasnim zlatiborskim livadama prema Murtenici. Susretnem odonud nekog seljaka i upitam ga da li sam na dobrom putu ka Gornjem Ljubišu. Reče on da jesam i upita, kod koga ću tamo. Velim: kod Todora Joksimovića, ako ga znaš.

— Kako da ne znam, ko ne zna Todora Joksimovića?

— A po čem je toliko znan?

— Ma čovjek je to na svoju ruku, ratuje vazda sa ovom vlasti, malo-malo, pa ga strpaju u zatvor.

— Zašto?

— Ma zbog otkupa, poreza i za svašta. A da mu zlo bude još veće, brani se pred milicijom kako je on 1941. čuvao u svojoj kući nekog bolesnog partizana-rukovodioca, a milicija tek onda udri po njemu: »Muč, rdo jedna, šta lažeš«, te ti je Todor tako izgutao dobrih batina, sve zbog »partizana«.

Slušam seljaka, ne velim mu ko sam i nešto me poče stezati u grlu, te pojezdim ka Ljubišu, sve u galopu. Strahujem da me milicija ne pretekne. Kuća porodice Joksimovića je uvrh sela. U kući zateknem samo žene i djecu. Niko me ne prepoznaje. Upitam za ljude. »Eto ih kose livadu niže kuće«. Priđem koscima, to su Todor i brat mu Milija, oni odlože kose, pa sjednemo. Ne prepoznaju me. Razgovaramo o svemu i svačemu, dok ja ne zapodjenem temu hiljadu devetsto četrdeset i prve:

— Govori se da je u vašoj kući boravio sedam dana nekakav bolelni partizan. Da li ste čuli šta je s njim bilo dalje?

— A ko bi to znao? Pošao je prtinom prema Uvcu. Mogao je od tada i deset puta poginuti. Rat je.

Nisam mogao više da izdržim. Javim se ko sam, te sva trojica stanemo da se grlimo i plaćemo. Slavlje u kući.

Todor je poslije rata doista prolazio kroz sito i rešeto. Samosvjestan, ponosan i tvrdokoran gorštak nije nikako mogao da shvati raznorazne privredne »mjere«, ni da se prilagodi vlasti, postao je naprosto zahvalan objekat za miliciju kako bi, preko njegovih leđa, udobrovoljila ostale seljake.

Na rastanku velim Todoru:

— Ti se i dalje nosi sa vlasti kako najbolje znaš, a što se tiče onog bolesnog partizana iz 1941, dajem ti riječ da ću smjesta poslati u Čajetinu pismenu izjavu da znaju da je zaista bilo sve onako kako si im kazivao, pa neka te barem u toj stvari puste na miru.

Tako sam i učinio.

Todor je poslije toga navraćao u moju kuću u Beogradu, kao drag mi gost, saopštavajući da mu je, poslije mog pisma Sreskom odboru u Čajetini, život postao snošljiviji.

Negdje šezdesetih godina Todor pojaše konja te krene planinom Murtenicom. Konj se vrati kući bez jahača. Poslije duga vremena pronašli su Todora u jednoj vrtači, svega već oglođanog. Ova smrt je ostala kriminalistički nerazjašnjena.

## V

U sve dane, dok sam ležao kod Todora 1941, snijeg je obilato padao, pa se sada, kroz Murtenicu, jedva nazirala prtina. Neko je tuda progazio onomad. Grezao sam do koljena, ali me je Uvac sve jače privlačio.

Ko je to zasjeo u selu Negbini? Iz jedne kuće dopirala je pjesma. Htjedoh neopaženo proći, ali me s praga pozva glas:

— Ej, druže, svadba je ovdje! Ne prolazi se tako pored ove kuće. Ovamo!

— Hvala ti, prijatelju, ali ja žurim.

— Ne, ne može, ne čini mi sramotu. Ovamo!

U kući je krkljanac od svijeta i stol se povija od jela i pića. Jeo sam obilno (»ih što ste vi čudni, partizani, nećete rakije ni da okusite«), ali na mene su kao melem djelovale ove riječi:

— Hvali se Nijemac da je uništio partizane. A gle, baš jučer prođe od Uvca kolona od sedam stotina partizana i na svakom desetom puškomitraljez. Neka Švabo pali i ubija, ali sin mi se ženi, biće poroda i niko nas ne može do kraja zatrti.

Neka su ove domaćinove riječi izgovorene u zanosu od porodične sreće i u •mami od pića, neka su one nova hrana mojim »narodnjačkim« iluzijama, ali ove riječi je jedan seljak doslovce tako izgovorio u selu Negbini decembra hiljadu devetsto četrdeset i prve. Nema kud nego da ih zapišem.

A moglo je sve da bude i drukčije. Mogli su me ispsovati, opljačkati, pa i ubiti. A nisu. Dakle, kolona od sedam stotina partizana vratila se iz Sandžaka u Srbiju. Broj svakako uveličan. Ali, neka ih je i samo stotina. Dovoljno da dobijem krila.

Valovita sniježna površ, s rijetkim, razbacanim kućama i pojatama, prostire se u blagom spuštanju ka Uvcu, skrivenom u nedubokoj klisurici. A tamo, preko, već vidim prostranu visoravan i selo priljubljeno podno tamne planine. Moj cilj je selo Radojna. Usred visoravni je visoka, zidana kućerina, poružna, odudara od skladnosti seoskih brvnara. To je osnovna škola, sada partizanska kasarna. Ojužilo je, i pred školom se movaju gomile partizana u lapavici. Odnekud pjesma: »A drug Zukov, rujna nada«... Prvi put čujem ime Zukova. Žukov, crveni vojskovođa koji je, kažu mi, baš tih dana preduzeo tontraofanzivu pred Moskvom. »Rujna nada« — tako su srpski partizani pjevali ivojim saborcima i sabračić crvenoarmejcima nekoliko hiljada kilometara daleko la istoku.

U sobičku na spratu Đilas je saslušavao neke partizane: kome odredu sripadaš, zašto si se odvojio itd? Bio je tu i Ivo Lola Ribar. Mislio sam da će i nene ispitivati. Ali, ništa. Šta više, učinilo mi se da su se obradovali kad su me

vidjeli, jer su me, valjda, smatrali izgubljenim. Ja sam se samo skljojao na pod i zaspao.

Pronašao sam ljekare i slušao od njih o događajima. Doktora Kurta Levija zarobili su Nijemci u Kremni, u vozu, zajedno s ranjenicima. Daljnja sudbina mu se ne zna. Na slobodnoj teritoriji su Miša Pantić, Julka, Đuro, Kraus, Dejan, Voja Dulić, Dragan Jovanović. Svi oni sretno su prošli, ali, opšte uzevši, sve do Uvca se upadalo iz gužve u gužvu. Nijemci su bili stalno za petama i 1. decembra izbili do iznad Uvca odakle su mitraljezima tukli preko, u Sandžak.

Radojna je partizansko selo, koje s nekoliko drugih zaselaka čini pedalj slobodne teritorije, stisnute između Uvca i Nove Varoši, u kojoj su donedavna bili Talijani. U susjednim selima Kokin Brod i Rutoše gospodare četnici. Pa ipak, i taj pedalj slobodne zemlje poslužio je za predah i reorganizaciju jedinica. Ranjenici su raspoređeni po seoskim kućama, primaju dobru njegu i liječenje. Mnogi su se već vratili u jedinice. Tu, u Radojni, prvi put sam doživio spoznaju vrijednosti jednog tipičnog fenomena u partizanskom ratovanju: blagodet slobodne teritorije. Neprijatelju uspijeva da nas istisne iz jedne slobodne teritorije, uspijeva mu da razbije naše jedinice. Ali partizani, makar i poraženi, pa i poslije stradanja u dugom povlačenju, oporaviće se za kratko vrijeme ako postoji bilo gdje neka slobodna teritorija da ih prihvati. Partizanski rat ne može se voditi ako bi se sveo na stalno manevrovanje. Potrebno je imati, osloboditi, učvrstiti i neku teritoriju, makar koliko ona bila mala, nesigurna i privremena.

Još prije mog stizanja u Radojnu, sandžački partizani zaposjeli su Novu Varoš iz koje su se bili povukli Italijani. Dobivši obavještenja da se Vrhovni štab nalazi negdje oko Nove Varoši, uputio sam se tamo. U toj varošici, stisnutoj između planina, nisam našao Vrhovni štab, ali me u njoj zapljusnula bujica partizanskog života: komanda mjesta bila je uspostavljena, u ambulanti je radila Marija Lompar, školovana medicinska sestra, a na ulicama mravinjak naroda i partizana, plakati, oglasi, transparenti s parolama. U toj vrevi zovne me neko:

— Mediko! Pa mi čuli da si propao! Ajde odmah s nama. Ima da se jede onoliko.

Moji Kraljevcani, sada umiveni, čili i veseli, prošli su teška iskušenja, probijajući se punih deset dana od Kraljeva do Nove Varoši. Politkom Miro Dragišić mi je ispričao njihovu »anabazu«. Imali su da savladaju veoma tegoban, ispresijecan teren na kojem dominiraju planine Jelica, Čemerno i Golija. Ali najgore od svega bile su četničke zasjede i potjere. S Kraljevačkim odredom se povlačio i Kopaonički odred. Nije bilo ni jedinstvene ni čvrste komande nad brojnim omanjim jedinicama koje su se raštrkale u širokom planinskom prostoru. Komandant Kraljevačkog odreda, Pavle Jakšić, neposredno pred povlačenjem naših snaga od Kraljeva, otputovao je prema Čacku i Užicu da bi od Vrhovnog štaba zatražio nove direktive. Tako bude prekinuta veza između odre'da i njegovog komandanta. Uslijed toga je bilo neodlučnosti, kolebanja, dužeg zastajanja u dogovaranju kuda da se probija, šta da se radi s bolesnim i iznemoglim partizanima. Bilo je slučajeva da su ranjenici ostavljani u selima, ili da se pojedincima, naročito ženama, smatrajući ih kao »balast«, savjetovalo da se vrate svojim kućama. S druge strane, pojedinci, mada zdravi, samovoljno su se odvajali od glavnine odreda da bi se vratili u svoj rodni kraj. Svi ti su, mahom,

postajali lak plijen četnika koji su ih ili ubijali ili predavali u ruke Nijemcima. Tako su stradale i Danica Jasnić-Koka, profesorka, zajedno s bolničarkom Milkom Trailović. Pa ipak, uprkos svim nedaćama, glavnina Kraljevačkog i dijelovi Kopaoničkog odreda, pod vodstvom Mira Dragišića, Milana Simovića-Zeke, Dragosava Bogavca i kapetana Mile Pavičića stigla je u Novu Varoš 9. decembra.

Reče mi još Miro da je čuo kako je Vrhovni štab odlučio da formira »internacionalnu« brigadu. Miro je, s razlogom, mislio da će ta vijest posebno obradovati mene kao »Spanca«, kao nekadašnjeg pripadnika »internacionalnih brigada«. Nisam imao pojma o čemu može da se radi, ali sam naslućivao da bi se iz oluje koja je nad nama prohujala moralo roditi nešto novo, nešto još jače od onog što smo do tada imali.

U potrazi za Vrhovnim štabom stigao sam i do sela Kosatice, oko 3 sata južno od Nove Varoši, gdje sam zatekao dijelove Kraljevačkog odreda zajedno sa rudarskom četom Kopaoničkog odreda pod komandom Mile Pavičića. Zauzeli su položaj prema Prijepolju u kojem je jak talijanski garnizon. Talijani čine često ispade. Baš onomad su iznenadili Vrhovni štab u selu Drenovi, popalili kuće, pobili naroda, a Vrhovni štab se jedva izvukao. Po mišljenju Kraljevčana, Vrhovni štab je sada, najvjerojatnije, u Novoj Varoši. Pa ja sam odonud stigao! Valjda smo se negdje putem ukrstili, a možda je štab već stigao u Varoš istog dana kad sam ja tamo bio. Nema šta: ili sam ja potpuno nesposoban za obavještajca, ili je veo tajnosti oko Vrhovnog štaba zaista neproziran. Tek što smo bili u riječi, kad od predstraža stiže kurir javljajući da je na pomolu talijanska kolona, koja podilazi ka selu. Nastade uzbuna i povlačenje. Ja sam savjetovao da se zauzme položaj na liticama podno planine Zlatara, odakle se Talijani mogu uspješno tući u slučaju da im je cilj nastupanje ka Novoj Varoši. Jedan dio partizana zauzeo je ove položaje a drugi su se zadržali iznad samog sela ia bi sačekali Talijane, ali su se ovi uskoro povukli bez boja. Krajem dana vratio sam se u Novu Varoš gdje sam pronašao i Vrhovni štab, u kući kraj crkve, pri dnu varošice.

Sutradan s nestrpljenjem i s dosta zebnje očekivao sam susret s drugom Titom. Zlatiborska tragedija me nagrizala. Niko do sada, pa ni Đilas u Radojni, nije poveo razgovor o tome. Da li su podsvjesno željeli da izbjegnju ovu temu kao neprijatnu po sve nas, ili smatraju da je odgovornost za pogibiju ranjenika, za i moja lična odgovornost, toliko velika da je samo drug Tito pozvan da njene dimenzije odredi? Tita sam zatekao, učinilo mi se tako odmah, u dobrom raspoloženju. Mirno je saslušao moj izvještaj o posljednjim časovima na Zlatiboru i o mome boravku na Murtenici. Nije podvrgavao kritici ni jedan moj postupak, ali je, naglasio da iz Zlatibora treba izvući sve moguće pouke, a prije ivega, da više ne smijemo imati iluzija o ljudskoj obazrivosti okupatora. Ranjenike moramo spasavati po svaku cijenu. Još mi je Tito rekao da nam za koji lan predstoji poduži pokret, pri čemu je njegovo lice bilo ozareno optimizmom.

Ali, Titovo raspoloženje se naglo pogoršalo kada je s ove teme prešao na ičnost Pavla Jakšića, komandanta Kraljevačkog odreda. Upitao me šta, kao bivši pripadnik tog odreda mislim, o Pavlu, jer, prema Titovom mišljenju, Pavlu jredstoji ratni sud i to zbog samovolje koju je, navodno, ispoljio prilikom

povlačenja sa slobodne teritorije u Srbiji. Bio sam zaprepašteni ovakvom ocjenom. Nisam mogao da shvatim šta je to mogao počinuti Pavle, kome bi, poznavajući ga, mogli da se prikače razni drugi grijesi, ali kukavičluk ili samovolja u odnosu na više komandovanje — to nikako. A pred ratni sud tj. na strijeljanje moglo se u ono vrijeme ići samo za kukavičluk, otvorenu nedisciplinu i za izdajstvo. Nisam želio da se rasputujem o pojedinostima, ali sam rekao da Pavla smatram za vrlo dobrog komandanta, da njegovi postupci, makar i ne bili svagda umjesni, ne proističu nikada iz oportunitizma niti iz puke samovolje nego iz ličnog uvjerenja i iz ambicije da učini ono što smatra da je u datome času najbolje za opštu stvar. Uprkos nešto jače izražene individualnosti, ne vjerujem da bi se Jakšić oglušio o bilo koje naređenje više komande, samo ako mu je na vrijeme dato. Predložio sam drugu Titu da se Pavla pozove na razgovor i da mu se, prije bilo kakvog suđenja, dadne prilika da izloži i obrazloži svoje postupke.

U dvorištu, pred Vrhovnim štabom, susreo sam se sa Pavlom baš u trenutku kad je htio da uđe u štab. Nismo se vidjeli od vremena mog odlaska u Užice, iz sela Ročevića. Činilo mi se da je njegovo radovanje zbog našeg susreta bilo jednako mojem. U brzini mu ispričah šta sam čuo da mu se sprema. Njemu svojstvenim temperamentom Pavle mi izloži da su posrijedi nesporednosti, neslaganja između njega i nekih čačanskih komandanata, te da se ne osjeća nimalo krivim. Stvar je samo u tome što su oni, Čačani, stigli prije njega u Vrhovni štab i podnijeli izvještaj onako kako to njima odgovara. Poželjeh mu sreću.

Bez obzira na Titov nalog, svi mi, partizanski zdravstveni radnici, nastojali smo i sami, pošto su se emocije smirile, da iz pogibije ranjenika na Zlatiboru, izvučemo što više pouka za naš budući rad. Doduše, mi nikada nismo sjeli na okup radi jedne sistematske rasprave ovog pitanja, ali je Zlatibor u toliko više bio prisutan tokom cijelog rata u svakome od nas koji je Zlatibor doživio. Ni u jednoj situaciji, kad bi se nadvila opasnost nad ranjenike, nije se ni Zlatibor, kao strašna opomena, mogao potisnuti iz sjećanja niti se odluka mogla donijeti a da se i zlatiborsko iskustvo ne uzme u obzir.

Već početkom 1942. godine uspio sam da sredim svoja zapažanja o užičkoj evakuaciji i potonja razmatranja o svemu što se zbilo. Polazna osnova tih razmatranja bilo je pitanje: da li je katastrofa na Zlatiboru bila neminovna, da li se moglo, i pod kakvim uslovima, učiniti još nešto više, pa da ranjenici budu spašeni? Pri tome, nije me više mučilo pitanje bilo čije odgovornosti, pa ni moje vlastite. Važnije od toga bilo je da se pronađe odgovor šta treba od sada činiti da nam se nešto slično više ne desi.

Ponajprije, valjalo je konstatovati da je sanitetsko osoblje, uzevši u cjelini, izvršilo svoj zadatak besprijekorno. Za svega tri dana i tri noći, sa svega tri kamiona i jednim autobusom, po žestokoj zimi, evakuisano je iz Užica do Kraljeve Vode na planinu Zlatibor (oko 30 km) sedam stotina ranjenika i bolesnika. Veličina ovog djela ističe se još više, ako se ima u vidu da je sanitet u te dane djelovao gotovo potpuno osamljen, bez veze sa Vrhovnim štabom i bez podrške njegove, jer je štab bio sav zauzet organizacijom odbrane Užica i evakuacijom raznih ustanova. O svojevrsnoj moralnoj vrijednosti sanitetskog osoblja svjedoči i ova epizoda: pred večer 29. novembra glasnik Vrhovnog štaba kazuje ljekarima na Zlatiboru da je Užice palo, a oni hoće da ga zgrome kao »paničara i petokolonaša«. Ne vjerujem, dakle, da se u pogledu same evakuacije, smještaja i ishrane ranjenika na relaciji Užice—Zlatibor moglo, u datim uslovima, bilo šta više



učiniti. Još manje se moglo nešto više očekivati od osoblja u završnom činu drame, u noći 29/30. novembra: naše organizovane odbrane više nije bilo, bolnica je ostala bez ikakve oružane zaštite, bez transportnih sredstava, a Vrhovni štab bio je obuzet teškom brigom za sudbinu Vrhovnog komandanta koji je, u povlačenju iz Užica 29. novembra, lično preuzeo komandovanje nad jedinicama zaštitnice i pri tome izložio svoj život neposrednoj opasnosti. Uz to je stiglo i naređenje da sve što je sposobno za pješčenje napusti Zlatibor i krene odmah prema Uvcu.

Međutim, baš sa stanovišta budućih naših situacija, morao sam da preda se postavim pitanje: kakvi su širi, vanbolnički uslovi bili potrebni pa da se s više ili manje izgleda izbjegne nesreća na Zlatiboru?

Smatram da je kao prvi i osnovni uslov trebalo da postoji čvrsta organizacija. A toga je najviše manjkalo. Bilo je u izobilju samoprijegora, bilo je divnih ljudi, a gledajući cjelokupni potencijal užičkog područja, bilo je i materijalnih sredstava (tovarnih i zaprežnih konja), ali nam je organizacija bila još krhka, tanka i nedovršena.

Rukovodeći organ čitavog partizanskog saniteta u to doba bio je predstavljen jednim jedinim čovjekom, referentom saniteta pri Vrhovnom štabu. Danas je sasvim očevidno da je stepen razvoja ustanka u Srbiji koncem 1941. godine (i bez obzira na užičku krizu) zahtijevao razvijeniji i jači rukovodeći organ koji bi, pored toga, bio i čvršće povezan sa čitavim organizmom Vrhovnog štaba. Dva ljekara (referent saniteta i njegov zamjenik) i jedan farmaceut, sa grupom kurira (nikad se ne može precijeniti značaj dobrih kurira u našem ratu!) — to je bio, s obzirom na objektivne zadatke koji su se postavljali, onaj minimalni »aparata« koji je u ondašnjoj situaciji bio koliko neophodan toliko i ostvarljiv. Bez ovakvog aparata i bez čvrste i trajne veze sa Vrhovnim štabom, referent saniteta nije bio u stanju ni da sazna za sve onoliko nagle promjene u situaciji a kamoli da bitnije utječe na njih. O svojoj ozbiljnosti njemačke ofenzive, na primjer, on je saznao tek 26. novembra. Još od prvog dana preuzimanja dužnosti, a to je bilo svega desetak dana prije evakuacije, on je bio sav ogrezao u praktičan posao u bolnicama, a za vrijeme trodnevne evakuacije još više je tonuo u sitan, ali i neizbježan posao: lično je ukrcavao ranjenike u kamione, požurivao i bodrio osoblje, budio šofere usnule od premorenosti i tome slično. Zato nije ni malo slučajno što je on, nemajući nikakve kurirske veze sa Vrhovnim štabom, saznao za upad Nijemaca u Užice punih šest sati kasnije od samog događaja. Pošto nije imao pri ruci ni najobičniju geografsku kartu, nije mogao steći ni približno tačne predstave o prostoru koji se proteže južno od Zlatibora prema rijeci Uvcu, u naseljima gdje bi se mogli smjestiti ranjenici, iz kojih bi se mobilisala stoka i ljudi za njihovo transportovanje. Takav rad referenta saniteta pri Vrhovnom štabu za vrijeme evakuacije iz Užica, koliko god je bio u datim uslovima neizbježan i jedino mogućan, ipak se mora, s jednog šireg i objektivnog stanovišta, ocijeniti i kao sitnoprakticistički. Njegova uloga kao rukovodioca, kao organizatora čitave akcije, nije u tim danima došla do onolikog izražaja koliko je to čitava situacija objektivno zahtijevala. Njegovo mjesto moralo je biti bezuslovno mnogo bliže Vrhovnom štabu, odnosno ondje odakle je mogao življe pratiti razvoj operativne situacije, a njegovi organi (kojih nije imao) trebalo je da brzo prenose i ostvaruju njegove direktive, adekvatne svakoj promeni situacije. Nedovoljno shvatanje štabne funkcije referenta saniteta bila je na žalost dosta česta pojava, pogotovo u početku našeg narodnooslobodilačkog rata, a to je redovno imalo vrlo nepovoljnih posljedica.

Slabost rukovodećeg sanitetskog organa neminovno je rađala i ostale organizacijske slabosti: nismo imali posebnu transportnu jedinicu za prijevoz ranjenika i posebnu zaštitnu jedinicu za bolnicu, jačine barem jednog voda. To je imalo za posljedicu da su se i ona oskudna transportna sredstva, dodijeljena za evakuaciju ranjenika, često gubila, rasturala i uzimala za razne druge svrhe, da disciplina šofera nije bila na visini — a sve to je

usporavalo evakuaciju. Posebna transportna jedinica u rukama referenta saniteta bi vjerovatno uspjela da obezbijedi i rezervnu grupu šofera koja bi smjenjivala one koji su bili premoreni. Naročito je mogla biti dragocjena usluga zaštitnog voda. U kritičnoj fazi evakuacije, tj. odmah po dolasku ranjenika na Zlatibor, ovaj vod je mogao biti upotrebljen za mobilizaciju konja i ljudi iz okolnih sela radi transportovanja ranjenika na lijevu obalu Uvca, ili u krajnjem slučaju, za njihovu disperziju po naseljima lijevo i desno od glavne komunikacije Palisat — Dobroselica. Možda bi na taj način i u onoj situaciji, kako je to često bivalo kasnije u toku narodnooslobodilačkog rata, tragedija 150 ranjenika na Kraljevim Vodama bila znatno ublažena, ako ne i izbjegnuta. U svakom slučaju može se, na osnovu naših potonjih iskustava, smatrati propustom što se nije barem pokušalo da se mobilise narod iz okolnih sela.

Iznio sam neke objektivne organizacijske uslove pod kojima bi sudbina ranjenika na Zlatiboru, možda, poprimila drukčiji tok. Sada se može postaviti pitanje: a da li su postojali drugi, još objektivniji, još više odlučujući momenti za ostvarenje pomenutih uslova? Da li su opšti stepen razvoja naše narodnooslobodilačke vojske u tom periodu rata i, posebno, situacija na našim bojištima krajem novembra 1941. omogućavali da se organizacijski bolje pripremimo za tako težak zadatak kao što je spasavanje onolikog broja ranjenika? Smatram da bi bilo pogrešno ako bismo dali bilo kakav apodiktički odgovor na to pitanje, jer bi svaki određen odgovor, bilo pozitivan bilo negativan, neminovno sadržavao krupne primjese proizvoljnog nagađanja i spekulacije.

Ne mogu odgovoriti »da«, jer znam za opšti zakon da je sanitet u osnovi onakav kakva je i vojska, da se on ne može ni razvijati ni djelovati izvan opštih organizacijskih i operativnih okvira u kojima se razvija cjelokupna oružana sila. Znam za pravilo da se postupci ljudi u ratu ne mogu ocjenjivati samo sa stanovišta neke apsolutne vojne teorije nego, prije svega, kroz prizmu konkretnih uslova, u okviru prostora i vremena u kojem su ljudi djelovali. Naša vojska je u to vrijeme bila još mlada a operativna situacija izvanredno teška. Završna faza njemačke ofanzive na našu slobodnu teritoriju odigrala se munjevito. Nijemci su imali ogromnu nadmoć u ljudstvu i tehnici, a partizanski odredi bili su već iznureni i prorijedeći dugotrajnim borbama na dva fronta: protiv Nijemaca i protiv četničke izdaje. Zato uvidam rizik kojem se mogao izložiti referent saniteta pri Vrhovnom štabu da se sam upustio, u onim kritičnim danima, u stvaranje neke »bolje« organizacije: mogao je na tome izgubiti dragocjeno vrijeme, moglo ga je to dovesti do još veće izolovanosti od događaja pa da ne učini ni onoliko koliko je učinio. U svakom slučaju njegov onakav rad, koji sam nazvao sitnoprakticističkim, bio je daleko korisniji nego da se u tom trenutku »bavio organizacionim pitanjima«.

Pa ipak, ne bih mogao mirne duše da prihvatim ni negativan odgovor, tj. da baš nikako nismo mogli, ne samo sanitet nego svi mi kao cjelina (vojska, narodni odbornici, organizacije), učiniti ništa više za ranjenike. Mi smo skloni da u svojim današnjim razmatranjima ratnih zbivanja dajemo prevelik značaj opštim i objektivnim »uslovima« pod kojima smo djelovali, pa nam izgleda kao da su događaji morali neminovno teći baš onako kako su tekli. »Učinilo se sve što je bilo moguće, nije se moglo drukčije«. Čini mi se da je ovakav misaoni postupak kratkog daha, da on sam sebi zatvara vidik i da otupljuje kritički duh. Ovakvim postupkom umanjujemo ulogu subjektivnog faktora (znanje, iskustvo, sposobnost blagovremene procjene situacije, inicijativa, brzo reagovanje itd.). A baš naša ratna istorija je prepuna primjera koji pokazuju kako je subjektivni faktor predstavljao ponekad onaj minimalni ali sudbonosni dodatak na terazijama »objektivnih uslova« koji je odlučivao da tok događaja ipak prevagne ovamo, a ne onamo.

Zato smatram da je u interesu slobode naše analitičke i kritičke misli, i pogotovo u interesu nedogmatskog korišćenja našeg ratnog iskustva, ako se na postavljeno pitanje ne

daje ni kategorički negativan odgovor. Eventualni budući korisnik našeg iskustva iz Užica moraće shvatiti da u ratu treba uvijek i najprije učiniti ono što je moguće, ali istovremeno, da ne smije unaprijed zaustaviti svoju misao i svoju akciju pred bedemom »nemogućnog«. On će morati da shvati da je u sanitetu organizacija jedan od najhitnijih uslova za preovlađivanje stihije, a tu organizaciju treba stalno usavršavati prema zadacima koji se postavljaju.

Gledano sa izvjesne istorijske distance i sa stanovišta naših poznijih iskustava, ne bi se mogla apriorno odbaciti mogućnost i drukčijeg, povoljnijeg ishoda sudbine ranjenika na Zlatiboru. Da su postojali pomenuti organizacijski preduslovi, da smo mi subjektivno bili potpuno na visini situacije (blagovremenija procjena situacije i njene težine) moglo se postupati još ovako:

— moglo se produžiti s evakuacijom ranjenika odmah prema Uvcu, bez zadržavanja na Zlatiboru. Iluzije u sigurnost Zlatibora postojale su. Izgubili smo dragocjeno vrijeme zastavši na Kraljevim Vodama, a zastalo se jer se u sanitetskim redovima sasvim proizvoljno procjenjivalo da Nijemci neće stići na Zlatibor. Mislim da je takva procjena — ako je o jednoj sistematskoj analizi i procjeni u one dane uopšte bilo riječi — bila upravo kobna po sudbini teških ranjenika. Na krajnjoj tački automobilskog puta, u selu Dobroselici, mogla se obrazovati relejna stanica i tu se moglo izvesti prekrćavanje ranjenika sa kamiona na volovska kola i tovarne konje. Okolni teren raspolagao je dovoljnim brojem ovih sredstava i teško je zamisliti da bi stanovništvo, čak i ono nenaklonjeno nama, otkazalo pomoć da mu se objasnilo da su u pitanju ranjenici.

— Paralelno s ovim, a pogotovo za slučaj neke krize s one strane Uvca, moglo se nepokretne ranjenike razmjestiti i rasturiti u manjim grupama bočno od komunikacije Kraljeve Vode — Uvac i to po planinskim naseljima i šumama na planini Murtenici i Torniku. Njihova situacija ne bi ni tu bila zavidna, ali bi svakako imali više izgleda da prežive nego u neposrednom susretu s neprijateljem na Kraljevim Vodama.

Pouke iz evakuacije Užica ušle su odmah u riznicu naših znanja o partizanskoj sanitetskoj taktici. Od tada pa nadalje, sve do kraja rata, mi smo nastojali da se pridržavamo ovih načela:

- ne trpjeti nikada veću koncentraciju ranjenika u jednom mjestu;
- ne gajiti pretjerane iluzije o našim planinama; nepristupačnih terena za neprijatelja nema;
- svaka partizanska bolnica, ma koliko situacija izgledala stabilna, treba da radi u stalnoj spremnosti za pokret;
- najšire se oslanjati na narod, posebno na omladinu; kad god zatreba, smještati ili brzo prenositi ranjenike van domašaja neprijatelja.

\* \* \*

Dvomjesečna njemačka i kvislinška (nedićevci, ljotićevci, četnici Koste Pećanca i Draže Mihailovića) ofanziva protiv ustaničkih snaga u Srbiji završila se krajem novembra. Narodnooslobodilački pokret u Srbiji izgubio je veliku slobodnu teritoriju, ali je sačuvao glavninu partizanskih odreda koji su se povukli u Sandžak. Manji dio odreda ostao je na svojim terenima u Srbiji, nastavljajući borbu pod uslovima daleko težim nego što su bili ranije. Izdaja četnika dovela je do razbijanja jedinstva naroda i do oseke ustanka. Od srbijanskih i crnogorskih odreda koji su stigli u Sandžak formirana je u Rudom 22. decembra 1941. Prva proleterska udarna brigada.

Drugom polovinom decembra Vrhovni štab je napustio Novu Varoš i iste noći prebacio se čamcima preko rijeke Lima. Na obalama Lima vladala je te noći velika studen, pa smo Đura Mešterović i ja, u nekakvom beskrajnom i nama nerazumljivom čekanju na drugoj obali, morali da se zgurimo sjedećke jedan do drugog i da se pokrijemo ćebetom preko glava ne bi li se malo zgrijali vlastitom toplinom. A kad je preoteo dan, snijeg je ojužio te smo se s velikim naporom penjali uz planinu Pobjijenik. Iza leda nas je tukla talijanska artiljerija. U stvari pucanje nasumce brdskim topovima iz utvrđenja iznad Bistrice. Pred sam šutom zaustavili smo se u selu Tocima.

Pobjijenik i Toči! Jadovnik i Mučanj!

Šta znače ova imena? Uvijek su me u ratu pratile prisilne misli i težnje da odgonetnem neko antropološko značenje geografskih imena i da otkrijem bilo kakvu vezu između njih i čovjekovog bitisanja na njima. U ovome slučaju ni Pobjijenik ni Toči nisu obećavali mnogo dobroga. Konačari Vrhovnog štaba odrediše Đuri, Pavlu Saviću i meni da zakonačimo u kući što se šćućurila na kraju ovog sela, na dnu brda. Već premoreni od hoda, a praznih želudaca, nerado smo prihvatili ovakav raspored; ali nije se imalo kud. Međutim, učinak fizičkog umora i gladi je upravo ništavan ako se usporedi sa učinkom razočarenja, poniženja ili bilo kakvog drugog udarca moralne vrsti. Hiljadu puta sam u ratu dospijevao na granicu fizičkih snaga i ubrzo doživljavao svoj preporod poslije jedne jedine dobre riječi ili pod toplim krovom siromašnog domaćina u planini. Imao sam svagda nepokolebljivu vjeru u toplinu tih planinskih krovova.

A, gle, ovdje u Tocima!

Nas trojica uđosmo u dvorište. Nije bilo ničeg neobičnog, još manje negostoljubivog u atmosferi koju smo zatekli u tome dvorištu planinskog sela Toči, decembra 1941. godine. Idila iz vremena naših predaka: otac je ugonio stoku u štalu, iz kućnih vrata odsijavalo je ognjište na kome se spravljala večera, a neposredno pred nama jedan četrnaestogodišnji dečko cijepao je drva. Kakvo blaženstvo nam se osmjehivalo! Da li su ovi ljudi ikada ranije čuli slađe dobroveče, nego što smo ga mi izrekli? Obratih se svima:

— Baš nam je drago što nam je određeno da spavamo u kući ovako dobrih domaćina.

Uto će dečko preda nas:

— Takvijema kao što ste vi, nema mjesta u našoj kući.

— A zašto, mali?

— Zato što ste razbojnici!

Tog trenutka bio sam blizu da iskočim izvan sebe. U meni se razbuktaše parole: »Mi ratujemo protiv fašizma, mi dajemo sve od sebe za slobodu i bolju budućnost naroda, a on nam ne da ni u kuću ući i još nas naziva razbojnicima«.

— Slušaj dečko, ti nas nikada nisi vidio, ne znaš ni ko smo ni šta smo, a već nas vrijeđaš.

— Znam ja dobro ko ste. Pljačkaši ste.

— Pazi ti mali šta govoriš, vidiš li oružje na nama, rekoh ne bez jarosti, i mehanički oborih pušku s ramena.

Na to dečko iskorači prema meni, rukama razdrliji majicu na grudima, zabaci glavu unazad i krikne:

— Pucaj!

Ispred mojih očiju poče se naglo spuštati zavjesa iza koje se nadoh odjednom u pomrčini, u stanju gnjeva na sve oko mene i sažaljenja nad samim sobom, u onome stanju kada je čovjek sklon da pusti maha i najbezumnijim refleksima. Srećom, prije nego što se zavjesa spustila do dna, još jednom uhvatih pogledom dečaka: njegovo lice bijaše, ozareno nekim plemenitim prkosom. U tome magnovenju moj tek otkočeni refleks bio je već zaustavljen: »Partizan si, i još povrh toga ljekar si; sad više ni koraka dalje«. Nas trojica sjedosmo bez ijedne riječi na klade pred kućom, dok su otac (čitavo vrijeme bio je sasvim pasivan u ovoj sceni) i sin produžili svoj posao. Dječakov lik i stav nisu napuštali moju misao. Ono njegovo razdiranje majice na grudima, ona glava zabačena unazad, one prkosne oči, onaj izazov »pucaj« — sve to se moglo vidjeti samo na dobrim pozorišnim scenama, ili u ostvarenjima najboljeg realističkog vajara. U Svakodnevnoj stvarnosti, izvan umjetnosti, ovakav stav je najčešće teatralna poza. Ali ovaj nepismeni dečko iz besputnog sandžačkog sela, dokle još nije doprla ni slika, ni skulptura, ni scena, taj dečko ne može da pozira. Svaki njegov gest je vulkanskom snagom izbijao iz njegove duše. On je samo potvrđivao istinu da stvarnost i umjetnost mogu nekad biti potpuno identične. Dabome, ne svaka stvarnost. Samo ona koja je dovedena u stanje izuzetne užarenosti.

Počinjem shvatati da se u ovoj kući moralo dogoditi nešto što je izazvalo i sabilo u herojski gest sve moralne snage u ovome dečaku, učinilo ga spremnim da prkosi smrti. Heroji mogu biti samo naši, samo na našoj strani, čak i onda ako su trenutno protiv nas.

Pa ipak me ova ocjena nije mogla i praktično zadovoljiti. Spustila se već noć, studen se uvlačila u kosti, sutra nam predstoji dugačak pokret, a mi smo još bez konaka. Ponovo počeh da se podajem niz rijeku jetkosti: »Dodavola, mi se lomimo po ovim planinama, ratujemo, gladujemo, ginemo i ništa ne tražimo za sebe, borimo se za njega, a on nam okreće svoju sebičnu dušu. Vidio je da smo partizani, znaju da im nećemo ništa, pa su zato drski; prema okupatoru bili bi drukčiji«.

»Ne budali! Već solunašiš, a rat je tek počeo. Ratuješ »za njega« ... a otkud on to zna da ratuješ baš »za njega«? Nama je suđeno da trpimo, da taktiziramo između »dviije seljačke duše«, po Lenjinu, a put od nesvijesti ka svijesti je jako krivudav i dug: proteći će još mnogo krvi, zatvoriće se još mnoga vrata pred gladnim i ozeblim borcima«.

A možda će i neka malenkost, jedna jedina iskrica dobrote učiniti da se preokrene i duša u ovome dječaku?

Ali takvog preokreta još ne bi. Naprotiv, neprijateljstvo prema nama nastavi se započetim tokom. Otac i sin, završivši svoje poslove u dvorištu, povukoše se u kuću, brava ispred nas škljocnu i mi ostadosmo na kladama u mrkloj, studenoj noći.

Savremeni pisac od zanata vjerovatno bi na ovome mjestu stavio tačku svojoj priči. Možda bi ostavio čitaoca da sam razmišlja i zaključuje o uzaludnosti

i apsurdnosti ovakve egzistencije i borbe. Nismo li se i mi našli u položaju Don Kihota koji je toliko puta stradao od onih kojima je dobro činio? Poslastica za cinike. Možda će stvari jedanput, u budućnosti, zaista početi poprimiti prizvuk apsurdnosti, ili ćemo mi sami postati takvi da će nam goditi samo apsurd. Ali ja moram reći da u ovome slučaju apsurdna ipak nije bilo.

Evo kako je bilo dalje.

Kad smo poslije dugog i upornog sjedenja u dvorištu odlučili da potražimo toplinu u štali, pojavi se na kućnim vratima otac i pozva nas:

— Hajte ljudi u kuću, ne možemo vas ostaviti da se smrznete.

Ćutke smo posjedali oko ognjišta. Domaćin se odmah izgubio u sobu gdje je ležala sva čeljad i odakle su nas kroz otvorena vrata, iz mraka, pretpostavljao sam, posmatrali radoznalo. Mi smo pripremili svoju »večeru«: Đuro je izvadio iz torbice komadić kukuruze, Pavle krišku sira i ja nekoliko kocaka šećera. To je bilo sve. Stavili smo ovo jada namjerno na sredinu između nas, na svjetlo vatre, jer nam je bilo stalo do toga da nas oni iz mraka vide. Baš da vide šta jedu partizani, kako bratski dijele uboge zalogaje i da se tako uvjere kakvi smo. Psihološki rat! Propaganda! Da, ali to samo uz put. U suštini smo bili takvi. Zašto da ne pokažemo ovu svoju suštinu? Takvi smo bili kad smo bili gladni partizani. Možda sutra, poslije rata, kad postanemo siti, možda ćemo postati kurjaci jedan prema drugom... Neka se pokaže, neka djeluje oko nas ovo što je sada u nama.

Legli smo kraj ognjišta i zaspali, zadovoljni što smo izbjegli opasan brodolom u sukobu sa dječakom i sa predosjećanjem da će ova bitka nerava ipak biti riješena u našu korist. Ne znam koliko je proteklo vremena u snu kad smo se prenuli od snažnog kucanja na vrata. Neko je izvana zvao:

— Savo, Savo!

Domaćin se javio.

Snažan baritonski glas izvana:

— Čuo sam da je ovud naljegala partizanska vojska. Oni vode sobom i doktore. Ne znaš li, možda, ima li među njima koji doktor? Žena mi se od jutros porađa i nikako da se oslobodi djeteta. Pomagaj.

Đuro i ja dotaknismo se laktovima: »Da li smo mi ti doktori koje ovaj čovjek traži? Izgleda da ipak jesmo. Da li da se javimo? Ostalo je još malo noći za počinak. A sutra rano moramo daleko dalje. Da se pritajimo?«

Opet me zabolješe šiljci na koje nas je dočekalo ovo selo. »Ali baš zato ćemo se javiti. Neka vide s kim imaju posla.«

U čovjeku koji je vapio iz mraka prepoznao sam nekadašnjeg karlovačkog bogoslova, sada popa Purića. Divio sam se njegovom baritonu u bogoslovskom horu. Kako se sudbine ljudi neočekivano ukrste.

Do njegove kuće trebalo je sići niz jarugu, a zatim opet uzbrdo. Čini mi se da smo jako dugo išli. Naša ljekarska usluga bila je, srećom izlišna. Majka je već rodila zdravu djevojčicu.

Već je svitalo kad smo Đuro i ja stigli na poprište jučerašnjeg boja. Sve je bilo svršeno. Ne, ja nisam kriv što je svršetak izgledao melodramatski. Moram

reći istinu. Bilo je zaista ovako: čitava porodica, na čelu sa najratobornijim članom, čekala nas je pred kućom gušeći se u suzama. Suze iskrene i duboke katarze. Ni mi nismo ostali ravnodušni.

Da ne govorim nadugačko o uzroku onakvog ponašanja dječakovog. Nedjelju dana prije nas, poslije poraza partizana kod Pljevalja, kroz Toče je prošla jedna od tih jedinica. Digli su ovoj porodici nešto stoke. I u našem ratu, ne rijetko, dospijevalo se u situaciju koja je neizbježno nametala i takve postupke prema narodu koji su donekle potvrđivali istinitost stare izreke: »Teško zemlji kuda vojska prođe«. A dečko, koji nas je onako surovo dočekao, stasao je u partizana i poginuo u borbi s bugarskim jedinicama na Palisatu 1944. godine.

Grebenom Pobjenika sa koga su vjetrovi zbrisali sav snijeg, brzo smo napredovali do sela Kasidola. Tu, u školskoj zgradi, sreo sam Peka Dapčevića, prvi put otkako smo se rastali u francuskom logoru. Peko je stigao iz Crne Gore da bi se susreo s Vrhovnim štabom. I ovog puta je iz njegovih očiju svjetlucao optimizam, za moj ukus uvijek nešto prenaplašen, više impresivan nego racionalno uvjerljiv. O porazu Crnogoraca kod Pljevalja nismo dabome razgovarali, jer zapravo mi niti ne možemo pretrpjati poraze već samo epizodne neuspjehe, jer, naša borba ide svojim nezadrživim tokom, pa i ono što se u prvi mah doživljuje kao poraz, ustvari je, dijalektički gledano, samo pokretačka poluga većih pobjeda! Idemo dalje ...

Utonusmo u nekakvu duboku klisuru kojom je sad vijugala prava cesta i to bez snijega. Tu sam se upleo u jednu podugačku kolonu vojske koja je marševala od strane Pljevalja. U prvi mah mi se učinilo kao da sam upao među ratnike iz »Gorskog Vijenca«, jer jezik kojim su borci žagorili, ili se dovikivali, bio je prava pravcata lingvistička konzerva s etiketom »Jezik kneza Rogana«. Pa tu se odnekud stvorio i sam knez Rogan — spadalo i zanovijetalo: nečiji piskav glas je neprestano zadirkivao čas jedno čas drugo ime, uz gromoglasan smijeh cijele kolone:

— Ha, Vukola, junački sine, šta ti ono zborашe kad se povlačismo od pljevljanske kasarne? Sve mi se čini da vikaše: »Bježte pete, e ću vas posrati«. »Bijah iza tebe, umalo ti i mene ne uprska, bogumik«.

Crnogorska momčad bijaše odjevena nešto različito od nas: dosta talijanskih uniformi, ali i građanskih i seljačkih odijela, na glavama kačketi i šbare, na brzinu skrojene od zečije ili jagnjeće kože; poneka crnogorska kapica. I puške su nosili na svoj način: neko preko ramena, na »ruski« način, neko iza leđa, neko iza vrata objesivši obe ruke o krajeve puške. Sve je u njih nekako ležerno, ali ipak u stilu koji je oblikovala snažna kolektivna volja: »Hoćemo li, braćo? Vala hoćemo, kad već moramo«.

Već se uhvatila noć kad smo se približili varošici Rudom. Na ulazu Crnogorci zapjevaše: »Oj svijetla majska zoro, majko naša Crna Goro«.

Tumarajući kroz pomrčinu i kroz skupine boraca (vezu sa Vrhovnim štabom sam izgubio) natrapao sam na zdravstvenu stanicu i u njoj na doktora Boru Božovića, ljekara crnogorskih odreda. Božović je stigao u Rudo već dan ranije s manjim brojem lakših bolesnika i ranjenika i s čitavim jatom golubica — mladih Crnogorki, bolničarki i onih koje će tek da uče bolničarski poziv. Bora mi

je bio poznat još sa beogradskog medicinskog fakulteta, kada smo ga zbog njegove brade zvali Piccard, a po slavnom stratosferskom istraživaču. Bora sad bijaše bez brade, ali, pošto je, kao ljubitelj egzotike, ipak morao da ima na sebi nešto naročito, sad se je ukraasio, poput ostalih Crnogoraca, ogromnom šubarom od zečije kože. Pitam se samo: kada i gdje uspješne Crnogorci da tolike zečeve potuku? Bora je stasit, naočit i rječit, besprijekorno (za ono vrijeme) odjeven u talijansku uniformu i obuven u talijanske cokule. Sada je u punom radnom zamahu, razvrstavajući sanitetski materijal koga se u dobroj količini zateklo u zdravstvenoj stanici. Upoznao me sa sanitetskom situacijom, nastalom u vezi sa neuspjelim napadom na Pljevlja. Zapanjila me cifra od nekoliko stotina mrtvih i ranjenih partizana. Većina lakih ranjenika vratila se u Crnu Goru gdje se rasturila bilo po manjim partizanskim prihvatnicama, bilo po svojim kućama, dok su teški ranjenici prikupljeni u Žabljaku, u zgradi planinarskog doma pod Durmitorom. U Žabljaku ne postoji kvalifikovan hirurg. Odmah sam shvatio da situacija u Žabljaku ne može da bude drugo nego kritična. Tamo je, dakle, težište svih naših briga u ovom času. Zbog svega toga, sutradan, nije trebalo mnogo riječi, pa da sklonimo Vrhovni štab da se na traženje Crnogoraca u Žabljak što prije uputi doktor Đura Mešterović. Za koji dan Đura je krenuo prema Žabljaku — praćen karavanom konja natovarenih najboljim sanitetskim materijalom kojim smo tada raspolagali: zavojima, gipsom, glikozom, antisepticima, anestheticima i dr. Mislim da je taj potez bio od sudbonosnog značaja po živote mnogih crnogorskih ranjenika.

## VI

Varošica Rudo, sama po sebi, bila je više nego sumorna: koja desetina potleušica, utonulih u blato i susnježicu, jedva neka kuća od tvrđeg materijala i nekoliko minareta iznad krovova — u takvo naselje trebalo je smjestiti oko hiljadu srbijanskih i crnogorskih partizana. Pa ipak, u tu tjeskobnu i ubogu sredinu, ljudi-pridošlice su unijeli sasvim nov život: čvrsta samodisciplina koja je i veselju određivala pravu mjeru; ponašanje koje je djelovalo kao melem na rane ustrašenog stanovništva; bratimljenje između crnogorskih i srbijanskih boraca u kome je svak hvalio junaštvo i ratne podvige drugoga; užurbano sređivanje jedinica koje mi je ličilo na zatezanje tetive. Sad je val toga života zapljusnuo i sve mještane pa i njih povukao u naš ratni tabor. Vrata svih domova otvoriše se partizanima a domaćini pregnuše na svaki posao koji bi mogao da bude od koristi za vojsku: neko da prevozi materijal, neko da bude vodič jedinicama, neko da čisti i pere. Četničko nasilje koje je tih dana prohujalo ovim krajem, »osvetnički« pokolji nad muslimanskim življem, dali su tome narodu surovu pouku ko su četnici, a ko partizani.

I ja sam dobio takvu pouku.

Nekako sve do tad, kada bih slušao o ustaškim i četničkim klanjima, nisam mogao da samom sebi dočaram svu jezu toga čina. Čak sam pomalo sumnjao u istinitost tih kazivanja. Možda su ipak u pitanju kakvi drugi načini pogubljenja? Zar je moguće da čovjek čovjeka zaista baš zakolje? Još u ranom djetinjstvu posmatrao sam koprcanje zaklane kokoši i roptanje svinčeta dok mu Mile Relja



metodičnim pokretima vrti nožem duboko u vratu. Sjećam se da moja majka nije mogla da zakolje pile, a dok bi se klali krmci morala je da pobjegne u krajnju sobu kuće i da pokrije glavu jastucima. Kako užasni moraju biti minuti, pa i časovi čovjekovog umiranja pod nožem! I, eto, tih dana u Rudom, dok smo radili u ambulanti (narod je dolazio na preglede), upade nam preklan čovjek. Svojim očima vidjeh čovjeka, »živa klana, a nedoklana«. U opštem pokolju Muslimana u nekom od okolnih sela, četnikov nož je ovom čovjeku potegao po desnoj strani vrata, od grkljana do potiljka, prerezao mu kosi vratni mišić (musculus sternocleidomastoideus) i zaustavio se, ko zna kakvim slučajem, povrh same karotidne arterije! Đura Mešterović (bio je još s nama, pre odlaska u Žabljak) obradio je ranu, dotad zalivenu domaćim maslom, i čovjek se mirno uputio svojoj kući. Ko može znati da li je izbjegao tolike reprize? Ko zna da li je umakao iskušenju da i on nekoga ne prekolje?

U Rudom sam se, prvi put u našem ratu, suočio s napašću od ušiju. Pregledajući jednog borca, mladog Srbijančića, zavirih u njegove čakšire, sačinjene od grubog vunenog sukna. Izvana su bile crne, a iznutra — bijele! Razlika u boji poticala je od milijona gnjida i ušiju osovljenih dupke, jedna do druge. Strah od pjegavca tinjao je u meni još od prvih dana rata, ali nisam očekivao da će to zlo da nam zaprijeti tako brzo. Sad smo na pragu Bosne, gdje je pjegavac endemična bolest. U prvi mah sam se uspaničio: kako da očistim od ušiju toliko ljudstvo — nekoliko stotina boraca — kad sredstava nema nikakvih i vremena sasvim malo? Tad su mi pritekli u pomoć sami borci. Ne znam više kako sam se namjerio na neke Kragujevčane i to baš one koji se predstavljali prototip mahera-mangupa, onih simpatičnih mangupa-apaša, domišljatih, svemogućih, sveznajućih, lukavih ratnika, spremnih da stignu i uteku, prefinjenih njuškala koji radarskim čulom predosjećaju gdje se krije hrana, i uopšte, odakle može nešto da se drpne. Njima povjerih zadatak: podići u najkraćem roku dezinfekcionu stanicu.

— Ne brini, doktore, ima da bude.

Za nekoliko časova dezinfekciona stanica bila je sklepana. Nabavili su odnekud benzinsku burad i vodovodne cijevi (nisam baš siguran da ih moji vrli momci nisu poiskidali iz inače zdravih i nastanjenih kuća) te su u jednoj baraci instalirali tuševe s toplom vodom, dok su se ispred barake dimile vatre ispod »partizanske buradi«.

Četa za četom, borac za borcem, neko milom, a neko pod pritiskom ubjeđivanja i naređenja pristupali su ka stanici.

Ali, usred ove razbaškarenosti oglasi se odnekud minobacač. Pa još jedan, pa mnogi. Zatim i mitraljezi. Doduše ne tako blizu, ali dovoljno čujno, iznad Ruda, na visovima s istočne strane. Ne znam da li je pala nečija komanda, ali partizani — onako golišavi i nasapunjeni — dohvatiše mokra odijela pod jednu ruku, a puške pod drugu, pa u gaćama poletješe niz ulice prema položajima! O, čudne li vojske golaća! Neko me uzgred pecnu:

— De, Mediko, šta čekaš, dela okreni i ti te svoje »topove« i raspali po koti...

Ne prodoše ni dva sata i oko Ruda zavlada mir. U Rudo ude desetina zarobljenih Talijana. Govorilo se da su ih zarobile bolničarke. Vojska golača. Ali, kao zapeta tetiva.

Moj boravak u Rudom nije mogao da prođe i bez jedne gorke kapljice. Mogao bih je nazvati »epizodom prljavog veša«. U Božovićevu ambulantu upade kurir Vrhovnog štaba i naredi da se nekoliko bolničarki uputi u Štab da tamo operu veš. Božović se tome usprotivi, a ja podržah Božovića. Za nekoliko pozovu me u Štab. Sjedoh pred jednog od veoma odgovornih rukovodilaca. Bio je to drug Bevc. Otpoče »ribanje«: kakav je to odnos prema Vrhovnom štabu; zar je to poniženje da bolničarke operu veš članovima Vrhovnog štaba, pa ko može da to obavi ako ne bolničarke itd. Ja sam odgovorio da pranje veša nije nimalo ponižavajući posao za bolničarke, ali da one sad imaju svog posla. Za pranje veša može se dobiti žena kolikogod zatreba, jer ih u varošici ima koje jedva čekaju da nešto urade za vojsku itd. Sanitet je spreman da uz pomoć mještanskih žena organizuje taj posao, ali se ne slaže da mu se osoblje kuririma odvodi. Zaključak *mog* sagovornika je, ipak, bio da moje protivljenje pokazuje da sam kruti formalista i da u mome odnosu prema članovima Vrhovnog štaba ima nešto »nezdravo«. Tada, naravno, nisam ni slutio da će ova ocjena, data od strane jednog vrlo autoritativnog i u mojoj svijesti uvijek poštovanog rukovodioca, pustiti dublje korijenje u sredini Vrhovnog štaba i zadržati trajniju vrijednost. Od tada pa nadalje, skoro kroz čitavi rat, taj nesretni prljavi veš napraviće mi mnoge neprilike i prouzrokovati mnoge neuspjehe. Moraće da prođu decenije pa da otpočnem uviđati koliko sam pogriješio u Rudom: ne treba od svake sitnice praviti principijelno pitanje, treba se prilagodavati i sve stvari što dolaze odozgo primati u naručje s osmijehom blaženstva. Ako hoćeš da postigneš velike ciljeve — u mom slučaju je to bio napredak partizanske sanitetske službe — moraš zatvoriti oči pred malim stvarima, uspostaviti »dobre odnose« s ljudima koji odlučuju. Dabome, to je lakše reći nego učiniti. Mnogi i mnogi među mojim saradnicima, našavši se u konfliktu između interesa službe i dobrih odnosa, rade su njegovali »dobre odnose« sa štabovima nego što su se borili za službu.

Pretposljednog dana našeg boravka u Rudom, 21. decembra, obavljena je na trgu svečanost osnivanja Prve proleterske brigade. Ni ja ni doktor Božović, koji je bio imenovan za referenta saniteta brigade, nismo bili ni obaviješteni ni pozvani na tu svečanost. Zabavljeni poslom u ambulanti i dezinfekcionoj stanici, mogli smo samo da začujemo neke poklike sa trga. Pošao sam da vidim šta se dešava. Stigao sam da čujem završne riječi Titove. Od svega me najviše obradovala pojava Pavla Jakšića. Stajao je ispred Kraljevačkog bataljona. Živ je i komandant je.

Idućeg dana u Vrhovnom štabu zavladao je prilično uzbuđenje. Pokazalo se da kolona Talijana koja je jučer potučena na istočnim uzvišicama nije jedina koja ugrožava Rudo. Obavještenja su stigla da je i selo Gaočiće, svega 2 sata sjeverno od Rudog, zaposjela jedna jača jedinica Talijana, predvođena četnicima. Sjećam se da je drug Tito pozvao u štab na savjetovanje kapetana Mila Pavičića iz Kraljevačkog odreda. Bataljoni Prve proleterske raspoređivani su užurbano na zadatke, na razne strane. Četvrti, Kraljevački, upućen je na Gaočiće.

Sutradan smo napustili Rudo, te se željezničkom prugom uputili ka rijeci Drini. Pruga vodi desnom obalom Lima, uzanom ravnicom. Lijeva obala nadvisuje Lim klisurastim stijenjem. Dok su potkovice naših konja klopale po željezničkim pragovima, začusmo s lijeve strane, s vrha klisure, nekakvu viku. Prva asocijacija mi bijaše na filmove o Indijancima. Uto ugledasmo kako se na samoj ivici klisure načičkao narod mašući maramama i kličući našoj koloni. Raspoznao sam i dječje glasove. Bio je to muslimanski svijet. Kako smo mi napredovali tako se, uporedo s nama, ivicom klisure pomicao i lanac tog naroda, spajajući se s novim grupicama koje su odnekud izranjale iznad nas. Bio je to muslimanski živalj koji je, videći nas da napuštamo Rudo, izletio iz okolnih sela da nas pozdravi. Ili da dadne oduška svome očajanju što ostaje nezaštićen? Možda je među njima bio i onaj s preklanim vratom?

Preko željezničkog mosta kod Međeđe prebacimo se na lijevu obalu Drine. U pomrčini nisam mogao da vidim tu divlju rijeku, ali je njena huka govorila da je stvorena za kajak. Drina je moj davnašnji, a neostvaren san. Međeđu je zaposjeo prvi (Lovčenski) bataljon Prve proleterske brigade, stavivši pod svoju kontrolu i jednog višeg četničkog oficira zatečenog u salonskom vagonu. Komandant bataljona, Pero Cetković, ogrnut talijanskom pelerinom, podnio je Titu raport. Vrlo otresito. Vani je vladao ljuti mraz i noć smo proveli u jednoj kućici, u neopisivoj stisci.

Sutradan, na maršu do Rogatice, imali smo pred sobom cestu, ali je od nje bila slaba vajda, jer je napadalo toliko snijega i nabilo se toliko smetova da smo se teškom mukom probijali uzanom prtinom. I visinska razlika od Drine do Rogatice bila je znatna. Za tih 25 kilometara trebalo nam je skoro cijeli dan hoda.

Rogatica nas je dočekala poluspaljena (paljevine su poticale od borbi za oslobođenje, i potom od četničkih »osvetak«), pa ipak još je u njoj preostalo privatnih kuća, kafanica i, što je za nas bilo najvrednije, golema zgrada bivšeg sreza. U njoj se smjestila komanda mjesta, a preteklo je još dovoljno slobodnih soba gdje smo razvili ambulantu Prve proleterske brigade. Nedaleko je bila i gradska zdravstvena stanica u kojoj je radio doktor Alija Tomić, veoma prijazan čovjek. Postojala je još i gradska apoteka; na veliko naše iznenađenje, apoteka je bila krcata lijekovima. Komandant mjesta, Miloš Skorić, zaveo je pravi vojnopartizanski red: ništa iz apoteke nije moglo da se uzme bez propisnog trebovanja i njegovog potpisa sa pečatom! Kad god bismo došli Milošu da nam odobri trebovanje, on bi ga pomno pročitao i, zagladivši brčine, s punom ozbiljnosti potpisao, te uz dobrohotan osmijeh još i dopisao: »Da se izda«!

Rogatica je u te dane bila glavno središte prostrane slobodne teritorije koja se protezala od Drine pa do samog praga Sarajeva, od rijeke Prače pa do Tuzle, sa naseljima: Sokolac, Han Pijesak, Vlasenica, Drinjača, Srebrenica, Bratunac. Kladanj i Zvornik bili su tokom jeseni i zime više puta napadani i opsjedani, ali našima nije pošlo za rukom da ih zauzmu. Sama Rogatica bila je oslobođena još krajem oktobra, poslije dužih borbi u kojima se moralo od domobranske i ustaške posade otimati kuću za kućom. Tada je na toj teritoriji djelovalo šest partizanskih odreda sa ukupno 6.000 boraca. Ali, politički vjetrovi u čitavoj istočnoj Bosni počeli su da se okreću protiv nas. Naše rukovodstvo činilo je sve napore da se uspostavi poštena saradnja sa četničkim vođama, na bazi osnovnog

i, reklo bi se, zajedničkog interesa — borbe protiv okupatora i ustaša. Četnički vode duže vremena su uspijevali da igraju dvoličnu igru: na zajedničkim pregovorima prihvatili su saradnju s partizanima, potpisivali zajedničke proglase dok su, odmah zatim, postojano rovarili protiv »komunista«. Četnički oficiri su nudili srpskome narodu pomirenje s okupatorom, osvetničke pokolje nad svim Hrvatima i Muslimanima i pljačku njihove sirotinjske imovine, dok komunisti nisu mogli da ponude ništa više osim mukotrpne borbe, u bratstvu sa Hrvatima i Muslimanima, borbe koja će, u ime »slobode i svijetlije budućnosti«, zahtijevati beskrajna odricanja i potoke krvi. Jedan rival je nudio neposredne i opipljive koristi, dok je drugi dočaravao viziju budućeg. U takvoj utakmici, u ono vrijeme i u onoj zaostaloj sredini, četničke šanse bijahu neuporedivo bolje od partizanskih. »Carstvo nebesko« imalo je da ustukne pred »carstvom zemaljskim«. Kolebanje i osipanje bosanskih partizana, preskakanje čitavih manjih jedinica na stranu četnika otpočelo je već početkom decembra, kada je istočnu Bosnu zapljusnuo val četničkih oficira iz Srbije, prva njemačka ofanziva i — zima.

Dolaskom Vrhovnog štaba i Prve proleterske u Rogaticu, krajem decembra 1941. godine, porasle su nade da će se previranje u partizanskim odredima smiriti i situacija stabilizovati. Još se nije bilo ukrstilo četničko i partizansko oružje. Još smo imali zajedničke komande mjesta, intendanture i još smo se kretali istim prtinama; još su četničke starješine, sjećam se toga dobro u Rogatici, dolazili na razgovore, dogovore i pregovore sa Čičom Romanijskim i sa drugim rukovodiocima bosanskih partizana. Ali, u stvari, s četničkog stanovišta bilo je to puko zavaravanje, borba za dobitak na vremenu i špijunsko pipanje naših snaga i namjera. Proces osipanja nije više mogao da se zaustavi.

I doček Nove, 1942. godine u Rogatici protekao je u znaku rastuće napetosti između nas i četnika. U oveloj prostoriji jedne kafane, dupke punoj, kulturna ekipa Prve proleterske brigade dala je program: recitacije i pjesme — sve je proteklo u miru. Onda je doktor Bora Božović stao da izvodi svoju omiljenu tačku, igru sa sjenkama, i taman je počeo da jednom bolesniku od zubobolje, umjesto zuba, izvlači kliještima crijeva, kad se iza mojih leđa prodra jedna rutava glasina:

— Dživijo Petar kralj!

Obazreh se i ugledah bosanskog seljaka — četnika s narodnim crvenim šalom oko šubare, toliko obraslog u dlaku da mu se od lica nije vidjelo ama baš ništa osim sitnih očiju koje su vatreno sijevale. Čak mu je i nos bio pokriven dlakama posuvraćenim s lica. Ali iza ove strašne spodobe stajala su dvojica oficira — očevidni inspiratori ovog ispada. Nastade velika gužva i galama, mlataranje ruku i dokazivanje. Ali atmosfera je bila toliko napeta da se u njoj nije više moglo ništa nikome dokazati — sve dotle dok s naše strane nisu bili pribavljeni »dokazi« svoje vrsti. Naime, nije prošlo ni par časaka, kad se s ulice, kroz prozore, pomoli mitraljez »šarac« i nekoliko pušaka. »Šarcem« je rukovao jedan Kraljevčanin pod njemačkim šljemom, s toliko mirnoće da se njegov mir s mjesta prenio na čitavu dvoranu, a naročito na četnike. Sad ovi stadoše zapomagati:

— Pa nemojte, drugovi, pa nemojte, braćo! Ovaj incident, dostojan jednog konvencionalnog western filma, svršio se u miru, ali je on označio i svršetak naše saradnje sa četnicima. Samo da mi je danas znati ko bijaše onaj mrtvohladni Kraljevcjanin sa »šarcem« na prozoru.

Politička napetost i neizvjesnost da li će i kada će četnici stupiti u otvorenu akciju protiv partizana, nisu omele nas, ljekare, u svakodnevnoj djelatnosti. Odmah po dolasku u Rogaticu valjalo je da zbrinemo ranjenike iz boja na Gaočićima. Prvi se u ambulanti pojavio devetnaestogodišnji Kraljevcjanin Koča Jončić. Nastupio je, kao i uvijek, živahno, bučno i razrogačenih očiju i ja sam pomislio: evo ga, opet da me davi sa zahtjevom da držim kakvo predavanje. Umjesto toga, nešto poput raporta: pobjeda, potukli smo Talijane u Gaočićima; vodimo 120 zarobljenika i četiri oficira među njima; zarobili smo sijaset oružja i municije. Imamo i mi 8 mrtvih i 20 ranjenika. I ja sam ranjen.

— I ti si ranjen! Pa što ne kažeš odmah? Gdje, u šta? Pošto je skinuo talijansku bluzicu, vidjeh fenomen: Koča je pogođen mitraljezom u ravno četiri mjesta!

Prvi metak: ulazna rana ispod desnog rebarnog luka, a druga, izlazna, na leđima. Probijena je jetra.

Drugi metak: ulazna rana u lijevom, a izlazna u desnom lumbalnom predjelu. Kičma netaknuta, bubrezi netaknuti.

Treći metak probio je mišić biceps lijeve ruke. Ramena kost netaknuta.

Četvrti metak je proletio kroz deltoidni mišić desne ruke u visini ramena. Rameni zglobov netaknut.

Koča je od Međeđe do Rogatice stigao pješke! Boj u Gaočićima odigrao se 23. decembra i trajao je od svitanja do pred podne. Dva dana ranije, talijanska komanda uputila je prema Rudu tri kolone sa ciljem da opkole Rudo i unište sartzane. Prva kolona, koja je nastupala sa istoka od Priboja i Mioča, bila je, kako sam već naveo, potučena i odbačena. Najjača i najopasnija bila je ova koja je sošla iz Višegrada i zanočila u školi u Gaočićima. Protiv nje je Tito uputio Kraljevački i Kragujevački bataljon. Poslije napornog marša tokom čitave noći naši su se obreli pred Gaočićima u zoru slijedećeg dana i, još u mraku, nabasali na talijansko-četničku predstražu na brdu iznad škole. Predstraža je rastjerana, ali je glavnina talijanske vojske, koja je spavala u školi, poslije početne panike, uspjela da se pribere i da organizuje ogorčenu odbranu uz podršku brojnog automatskog oružja i minobacača. Između naših i škole postojao je brisani prostor i na njemu su pale sve žrtve. Tek pošto su bombaši, pod zaštitom naših mitraljeza, uspjeli da dopužu do školskih prozora i tek kada je unutrašnjost zgrade bila zasuta razornim »kragujevačkankama«, posada je počela da iskače kroz prozore. Pojavila se i jedna bijela marama, ali su se oficiri, podoficiri sa grupom vojnika povukli u edno krilo zgrade i na tavan nastavljajući s otporom. Napokon su i oni capi tuli rali.

Boj na Gaočićima — prva velika pobjeda Prve proleTERSke brigade — odnio e osam partizanskih života. Poginuli su: Zoran Katić-Deva, maturant, skojevac z Kraljeva; »Starostin« trgovački pomoćnik; Pero Spasojević, star 16 godina, ićenik iz Jagodine; Novica Jolić, radnik kraljevačke fabrike vagona, rodnom iz

Kruševice, član KPJ, zamjenik komandira Kruševičke čete; Milan Milašinović »Tomo«, star 17 godina, seljak iz Brezne; Nikola Krtinić, rudar iz Trepče, član KPJ, zamjenik komandira rudarske čete. Iz Kragujevačkog bataljona pogiboše dva Ratinca, najprije sin, maturant, bombaš, a potom, kad otac vidje da mu je sin pao, poletio da ga izvuče iz vatre, ali i njega presrete smrtonosno zrno. Osim Koče Jončića ranjeni su još: Slavoljub Mirković-Artem, radnik fabrike vagona u Kraljevu; Jezdimir Tripković, opančar i stari sindikalni borac; Radenko Kovijanić-Juda, star 16 godina, učenik V razreda gimnazije rodom iz Vrdila; Živan Maričić, radnik fabrike vagona, član KPJ, komandir čete; Jovo Šarenac, radnik fabrike vagona; Dragoljub Jovičić-Miločajac, star 19 godina, vodenički momak u Ribnici; Negotav Bošković, maturant, bombaš; Nikola Todorović, učenik iz Kosovske Mitrovice i Proko Žigić, rudar iz Trepče.<sup>4</sup>

Medu Talijanima bilo je 120 zarobljenih vojnika i oko 30 poginulih. Našima je pao u ruke za ono vrijeme povelik ratni plijen: 9 puškomitraljeza, 3 teška mitraljeza, 5 bacača i mnogo municije.

Svi naši ranjenici su sretno stigli do Rogatice i njihovo liječenje je proteklo bez komplikacija. I Koča Jončić je poslije dvije nedjelje napustio bolnicu.

Nešto više brige zadao nam je ranjenik Manojlović Ananije, borac Crnogorskog bataljona, ranjen u nekoj od ranijih borbi. Septički proces, uslijed inficirane rane u gornjoj trećini potkoljenice, nagrizao je prednju tibijalnu arteriju (a. tibialis anterior). Nastupilo je obilno krvavljenje. Božović i ja imali smo dosta muke dok smo podvezali arteriju.

Prvih dana januara 1942. napustili smo Rogaticu i uputili se ka Podromaniji. Odmah iznad Rogatice, u selu Kovanj, kolonu su presreli domaći četnici. Kragujevčani kao prethodnica, razvili se u strijelce, jurnuli ka uzvišicama i posle kraćeg puškaranja prokrcili put. Budući da sam se nalazio na začelju kolone, stigao sam do sela malo kasnije, a već je na saonice bio položen mrtav četnik. Ili »četnik? Sunce je sjalo svojim žutilom po kućama, sniježnim poljima, po prtini, po voštanim rukama mrtvaca i po crvenom šalu na njegovoj glavi. Naša kolona je hitala pokraj njega, a ljudi i žene, što su stajali kraj saonica gledali su nas nijemo i smrknuto. Nisu naricali. Volio bih da jesu. Tišinu sam podnio teže nego da je bilo naricanje i kletve. Dobro nam se ne piše.

Kratak zimski dan bližio se kraju kad smo izbili na rub prostrane, valovite visoravni pritisnute snježinom iz koje su se jedva nazirala sićušna naselja. Neko reče: »Evo nas na Glasincu«. Glasinac? Sjetih se iz gimnazije: »Glasinačka kultura, Iliri, iskopine« ... Ispred nas, na zapadnom rubu visoravni rastegla se poprijeko jedna planina olovno mrke boje. Opet neko reče: »Eno Romanije, Čičine Romanije«. Lijevo su gole, kao šećerom posute glavice Jahorine planine. Jahorina je lijepa do sladunjavosti. (»Hej siv je soko preletjeti ne može«). Glasinac je jedno od žarišta bosanskog ustanka i središte slobodne teritorije u sadašnjem trenutku. Prolazimo pokraj rijetko razmještenih kuća i hanova iz kojih nam izlaze u susret partizanske straže. Sunce je tonulo iza Jahorine, mraz je sve jače stezao, a nebo nad visoravni bilo je tako prozirno da mu je plavetnilo

<sup>4</sup> Podaci Koče Jončića.

poprimalo skoro crni ton. Bilo je strašljivo gledati u to ledeno crnilo neba. Hoćemo li se već negdje zaustaviti, ima li igdje toplog konaka?

Već se sunočalo kad smo stigli u Podromaniju. Upali smo u nekakvu zgradurinu, kao kasarnu. Sanitet je dobio čitavo krilo zgrade. Jedna od soba bijaše do tavana ispunjena lipovim cvijetom. Barem ćemo čaja imati dovoljno. Pa i slamarice smo ispunili čajem. Legosmo u opojni miris. Tako se bog Ares našalio s nekim sakupljačem lipovog cvijeta.

Sutradan sam se obazreo da vidim gdje smo. U zgradi, sadašnjoj partizanskoj kasarni, sve do ustanka, bila je smještena poljoprivredna stanica. Sagrađena je na golom čuviku, na raskrsnici glavnih istočno-bosanskih puteva. U njenom četvrtastom dvorištu motao se sada partizanski narod; jedinice se strojavale, odlazile, dolazile, dok su karavani bosanskih konjića strpljivo kunjali. Avion »pikavac« dosađivao je svojim ručnim bombama koje su padale oko kasarne: pilot je ili slab strijelac ili je »naš«.

U Podromaniji sam susreo Koču Popovića, prvi put poslije Španije. Zapravo, u Španiji smo se jedva jednom upoznali, uoči našeg ponovnog odlaska na Katalonski front, januara 1939. godine. Saznajem da je Koča imenovan za komandanta Prve proleterske brigade još u Rudom, ali je tek sada sustigao brigadu, probivši se iz Srbije. Od tada pa nadalje prisustvovao sam mnogim sastancima štaba Prve proleterske. Metod Kočinog rada mi se odmah upечатio: tražio je logički red u izlaganju i, čim bi u sagovornika osjetio zbrku, presretao je s pitanjima; insistirao je da se provjeri i utvrdi tačnost podataka, ali ako se egzaktnost nije mogla postići, dopuštao je, sebi i drugima, da u procjenama situacije dadnu maha intuiciji, onoj iracionalnoj sposobnosti čovjeka da brzo shvati, predvidi, »nanjuši«. Kočine direktive komandantima bile su striktno samo u toliko u koliko su se zasnivale na pouzdanim podacima ili višim imperativima toga trenutka. Zato je on u direktivi potčinjenom otvarao i odušku, služeći se omiljenom formulacijom: »Zavisno od situacije kod vas, postupićete«..., ili, »u duhu ovih opštih napomena, nastojte ..,«<sup>5</sup>

Uočivši u istočnoj Bosni prisustvo glavnine partizanskih snaga sa njihovim Vrhovnim štabom i ocijenivši opasnost koja joj od njih prijeti (Vrhovni štab je planirao napad na Vareš i na komunikacije u dolini rijeke Bosne!) njemačka komanda, već početkom januara, odlučila je da jednovremenim i koncentričnim

<sup>5</sup> *Zapisi 1949. godine*

»Zagonetan mi je Kop. Pecka, preskače, zaskače, prevrće sagovornika. Žonglira rečima. Ali i duhom. Parade lucidnosti. Da li je sama lucidnost, ili i parada? Da li mu je parada — l'art pour l'art — najvažnija? Smeta. Sagovornik se u takvim trenucima oseća ništavnim. Na granici mizantropije? Ipak: ne poznam ga kao siledžiju u službenim odnosima, bez izuzetka će saslušati i ostaviti mogućnost nekoliko varijanti. Ne verujem da može ikome pakovati iza leđa. To je jako mnogo. I ratovanje Kopovo. Sasvim izuzetno. Ne znam mu sličnog. Mislim da je svojim načinom ratovanja iskupio samog sebe — rat, kao strahotu. Humanizam na delu i to na »masovnom« delu. Nikad iz Kopa nije izašla fraza: treba da vodimo brigu o ljudima. Humanizam primenjen nad stotinama boraca s kojima možeš izvršiti zadatak i sačuvati ih, ili ih možeš jednim potezom poslati u smrt, a ne izvršiti zadatak. Dubinski humanizam. Bolnica se oseća sigurnom pod njegovim okriljem. Oprezan vojskovođa, ali ne i kunktator. Osetljiv, ali ne i podložan emocijama. Naročito ne emocijama *ubijanja*, ratne slave i lične ambicije. Mislim da je nesposoban za ekstatične ratne parade i poze u smislu uzdignute mašinke i poklika: »Napred, drugovi, za mnom u pobjedu ili smrt!« Čini mi se da je ratovanje, za Kopa, više stvar mudrosti nego veštine. Ne krije dosadu pred dosadnima. Ipak je ponekad nedozvoljeno prgav i neljubazan. A ko bi ga znao?«

napadom iz Sarajeva, Višegrada, Tuzle i Zvornika ispresijeca slobodnu teritoriju, da potisne, opkoli i uništi partizane u prostoru oko Han Pijeska. Ova operacija, poznata u nas pod imenom Druge neprijateljske ofanzive, u kojoj su bile razrađene uloge njemačke, talijanske, ustaško-domobranske vojske i četnika, otpočela je 15. januara 1942. godine.

Dakako, u one dane nisam imao nikakvih predstava ni o početku ofanzive, a kamo li o pojedinostima njemačkog operacionog plana. Vrhovni štab je otišao još iz Rogatice u meni nepoznatom pravcu i ja sam se priključio sanitetu Prve proleterske.

Tako sam Drugu neprijateljsku ofanzivu doživio iz položaja i ugla u kome sam se zatekao.

Zima 1941—1942. godine bijaše neobično ljuta i praćena obilnim snijegovima. Pošto smo otišli iz Podromanije, brigadna ambulanta Prve proleterske je sve do kraja januara provela u stalnim pokretima i to doslovce jednom jedinom prtinom koja se protezala od Podromanije preko Bijelih Voda, Pediša, Sahnbegovića, Imamovića i Rakove Noge do Cevljanovića. Mislim da smo tu prtinu, u etapama, prošli, tamo i natrag, najmanje dva puta. Prtina u ratu je blagodat, ali i prokletstvo. Blagodat je dok je slobodna da možeš njom koračati, a postaje prokletstvo ako ti je neko zapriječi pa moraš iz nje u cijelac, ili, ako je neko sposobniji da se kreće po cijelcu, na primjer skijaš, pa te s boka napadne. Mi nismo bili pripremljeni da maknemo bilo kuda sa te romanijske prtine. Prtina uspavljuje, zavodi borca u svijet mašte, pa u toj slatkoj omami kojoj se predaje, pogotovo kad sunce iznenada zaškri u oči, borac postaje neosjetljiv za sve što se oko prtine zbiva. Pomenuta sela, položena na proplancima romanijskih šuma, isticala su se osebnom ljepotom: kuće brvnare, visokih krovova, zbijene jedna do druge, pritisnute snijegom, prividale su se iz daleka kao nestvarne. Mamili su nas mirisi kućnih dimova — tih praiskonskih znakova ljudskog bitisanja. Ljudi su nas prijazno dočekivali. Srpska sela su bila mahom partizanska, a muslimanska još neutralna, no jako ustrašena pred četničkim nasiljem. U koju god muslimansku kuću bi unišli, domaćin bi otpočeo priču uvijek istim riječima: »Onomad naljogoše njeaki četnici. ... Neimamo ničega«. Pa ipak, zamalo bi prevladao njegov gostoprimglivi duh. Čeljad, mahom ženska, dala bi se na posao: na spremanje hrane i loženje vatre u gostinjskoj sobi. Muslimanske sobe na Romaniji bile su vanredno uredne i čiste.

Ofanziva se osjećala »u vazduhu« i u strahovanju naroda. Od Mokrog i Višegrada dopirala je tutnjava topova. Od Olova i Kladnja studeni vazduh je donosio brundanje teških mitraljeza. Štab drugog crnogorskog bataljona, u čijoj koloniji smo se kretali, nije mogao da nam kaže ništa više nego što smo sami znali: ^ ofanziva je otpočela. U brigadnoj ambulanti nismo imali težih, nepokretnih ranjenika osim dvojice, te barem sa te strane bili smo spokojni. Mene je više zabrinjavala sudbina naroda i domaćih partizana.

U selu Bijelim Vodama navratio sam u bolnicu Romanijskog partizanskog odreda. Sve je tu bilo još autentično partizansko: i smještaj po seoskim kućama i prisni spoj sa narodom i — nemanje ljekara! Bolnicom rukovodi Ruža Oljača, prosvjetni radnik! Ruža je umna i senzibilna žena, u licu su joj urezane crte natprosječne produhovljenosti, riječi su joj učiteljski razgovijetne i uvjerljive.



Kada je u avgustu 1941. buknuo ustanak na Glasincu i po čitavoj istočnoj Bosni, Ruža je stigla iz Sarajeva s još nekim drugaricama, pa je od štaba Romanijskog odreda dobila zadatak da negdje uredi kakav-takav smještaj za ranjenike koji su stizali iz borbe za Sokolac. Tako je započela rad bolnica u Bijelim Vodama. Sanitetskog materijala nije manjkalo, jer se sarajevska partijska organizacija pobrinula za prikupljanje. Ali, ljekara nije bilo. Djevojke, samouke ili jedva priučene na brzim kursevima prve pomoći u Sarajevu, snalazile su se same. Bolničarka Vuja izvodila je i amputacije. Hrane i posteljine bilo je u izobilju. Ponosni romanijski narod, pokrenut svojim tradicionalnim saosjećanjem za ranjenika kao borca za slobodu, davao je bolnici sve što je imao. Za uzvrat, Ruža je mogla da ponudi samo svoj duh. Oko nje se okupljalo cijelo selo da čuje nenametljivu političku riječ.

I ovog januarskog sutona, kad sam ušao u seosku kuću u Bijelim Vodama, gdje su boravili uprava i ekonomat bolnice, zatekao sam veliku skupinu ljudi oko Ruže. Ljudine — gorštaci tražili su od te krhke žene odgovor na brojna pitanja: je li to prava ofanziva ili samo čarkanje; ide li na nas Nijemac ili samo ustaša i domobran; dokle su došli, kuda ćemo se povući? A onda su počeli i zlokobni prigovori: nije trebalo ovako, trebalo je onako, eto nam sad, ko će sad protiv sile. Ruža je odgovarala kako je mogla. Ja sam joj pomagao. Neuvjerljivo: našom opštom tezom, istinitom, ali i suviše opštom da bi mogla da smiri trenutne nemire, tezom o privremenim neuspjesima i konačnoj pobjedi. Jer, ljudi su pitali šta će biti sada, a ne sutra. Da li će srbijanski i crnogorski proleter i braniti njihova sela, ili će odletjeti nekamo daleko odavde, nekamo u pravcu »konačne pobjede«?

Po zamisli Vrhovnog štaba trebalo je da se Prva proleterska brigada, postepeno i po dijelovima, prebaci sa Romanije na Jahorinu planinu. Bila je to jedna od protumjera neprijateljskoj ofanzivi. U duhu tog plana Vrhovni štab je, zajedno sa Kraljevačkim i Beogradskim bataljonom napustio Romaniju oko 18. januara. Na Romaniji i oko nje ostali su: prvi i drugi Crnogorski, Kragujevački i Sumadijski bataljon sa štabom brigade.

Drugi Crnogorski bataljon, pod čijom zaštitom se kretala i ambulanta Prve proleterske brigade, nalazio se u te dane na prostoriji sela Pediše—Šahbegovići. Pošto je neprijatelju pošlo za rukom da izbije od Sarajeva do Crvenih stijena i do Podromanije, štab bataljona je isturio izviđačke, odnosno zaštitne dijelove na obadva ugrožena pravca. Štab bataljona, sa svojim hladnokrvnim i odlučnim kamandantom Radovanom Vukanovićem, nalazio se u selu Dobrodolima, a brigadna ambulanta u Šahbegovićima. Negdje u blizini je bio i štab brigade. Dvadesetog januara došlo je do borbenog dodira između naših i neprijatelja. Pošto je neprijatelj nastupao jačim snagama, naši izviđački dijelovi su se, pod borbom, povukli od Lučevnika i Starog Grada ka Bijelim Vodama i Šahbegovićima. U suton istog dana neprijatelj je napao na Bijele Vode i izbacio partizane iz sela, ali je štab bataljona naredio protunapad koji je i uspio: zarobljeno je nešto domobrana s oružjem.

Sutradan, dvadeset i prvog januara, ratna sreća se okrenula u korist neprijatelja. Poslije uspjeha od prethodnog dana, izgleda da je bila popustila budnost naših branilaca u Bijelim Vodama, pa je neprijatelj mogao da se, u više

kolona, približi nadomak selu i da branioce zaspe minobacačkom i mitraljeskom vatrom. Naši su se branili iz seoskih brvnara, preduzimali juriše, ali ih je duboki snijeg ometao, dok je neprijatelj, imajući i smučarske jedinice, bio u velikoj prednosti. Mi u Sahbegovićima, udaljeni svega 2 km, osluškivali smo ovaj žestoki boj. Meci su zujali i preko nas. Oko podne počeli su stizati prvi ranjenici. Stiglo ih je pet.<sup>6</sup> Sjećam se jednoga kako nam je, prilazeći ka previjalištu, saopštavao na tipično crnogorsko-epski način: »Nosim lijevu u desnoj ruci«. Od ranjenika smo saznali da je boj na Bijelim Vodama ispaao nesretno po nas: izginulo je »mnogo« drugova. Tek kasnije ustanovljeno je da se broj poginulih popeo na četrnaest.<sup>7</sup> Dabome, ni Nijemci nisu dobro prošli, ali četrnaest naših vrijedi za nas više nego stotina njihovih za njih. Popodne smo se počeli povlačiti ka Imamovićima. U koloni je bio i štab brigade s Kočom. S desna, sa brda Čelopeka gađao nas je minobacač, a dugačka kolona neprijatelja kretala se jednom kosom paralelno s nama. Mi smo se ubrzo našli pod zaštitom šume.

Istoga dana: pogibija na Pjenovcu. Nisam bio svjedok: od Sahbegovića do Pjenovca ima najmanje 5 sati hoda. Pa ipak, intenzitet kojim smo svi, već sutradan doživjeli ovaj poraz, pa i neka čudna slutnja koja me 21. januara pritiskivala (»Ne samo Bijele Vode, još neko veliko zlo mora našu brigadu zadesiti u ovaj dan«) opravdaju me da i ja o Pjenovcu nešto zapišem, na temelju tuđih svjedočanstava. Pjenovac je željeznička stanica, na uskotračnoj pruzi Olovo—Han Pijesak. Pokraj stanice ima još osnovna škola i nekoliko kućica. To malešno naselje stislo se u stjenovitoj klisuri kojom protiče planinska rečica. Ko uđe u klisuru ne može lako iz nje; može jedino prugom. Ko ne ovlada gornjom ivicom (grebenom) klisure, a ušao je u nju, taj je dobrovoljno ušao u klopku. U susret baš takvoj kobi pošli su dvadesetog januara proleter i Sumadijskog bataljona i partizani Birčanskog i Romanijskog odreda. Ne obezbijedivši se ni sa koje strane, iako je dan ranije vodila borbu s Nijemcima ne tako daleko od Pjenovca, ova vojska ujutro 21. januara, baš kad je u stroju ispred željezničke stanice očekivala naredenje za pokret, bude zatečena njemačkim obručem i ubitačnom vatrom sa svih strana. Nastao je krkljanac u kome je samo smrt mogla da zavede nekakav svoj »red«. Izginulo je 57 boraca, među njima oba komandanta, obadva »Čiče«, romanijski i šumadijski, te komesar šumadijskog bataljona Draganče Pavlović.

<sup>6</sup> Zapis doktora Božovića

<sup>7</sup> Zapis Radovana Vukanovića